

Bioethica

Vol 10, No 1 (2024)

Bioethica

The human person and the post-human vision: A theological approach

Georgia Douramani

doi: [10.12681/bioeth.37388](https://doi.org/10.12681/bioeth.37388)

Copyright © 2024, Georgia Douramani

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

To cite this article:

Douramani, G. (2024). The human person and the post-human vision: A theological approach. *Bioethica*, 10(1), 24–46. <https://doi.org/10.12681/bioeth.37388>

Το ανθρώπινο πρόσωπο και το μετανθρώπινο όραμα: Θεολογική προσέγγιση

Γεωργία Δουραμάνη¹

¹ Δρ. Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ελλάδα.

 georgiadouramani@gmail.com

Περίληψη

Η επιθυμία του ανθρώπου για μετεξέλιξη του σε ένα ον πιο προικισμένο προκειμένου να καλυτερεύσει τους όρους της ζωής του δεν είναι νέα, αλλά σύμφυτη με το είδος του. Αρωγοί στην πορεία του φιλοσοφία και θρησκεία, προσπαθώντας να δώσουν λύσεις στο διακαές αίτημα βελτίωσης της ανθρώπινης φύσης, από τη δική της θέση έκαστη. Φτάνοντας στην εποχή της Ύστερης -ή Ρευστής- Νεωτερικότητας ο άνθρωπος επιτυγχάνει να σπάσει τα δεσμά της παράδοσης, και στηριζόμενος στις δικές του δυνάμεις προωθεί το μοντέλο του ελεύθερου, αυτεξούσιου ανθρώπου.

Στην εποχή της αλματώδους προόδου της Επιστήμης και της Τεχνολογίας, ο άνθρωπος επαναπροσδιορίζει την ταυτότητά του ως πρόσωπο και τη συνολική του σχέση με τον Θεό και το περιβάλλον. Παράλληλα, ο ολιστικός μετασχηματισμός των δομικών στοιχείων που αποτέλεσαν τα θεμέλια της νεωτερικότητας συνιστά χαρακτηριστικό της μετάβασης σε μια μετα-μοντέρνα εποχή, δημιουργώντας νέα ταυτότητα για τον άνθρωπο, αυτή του μετα-ανθρώπου, ο οποίος δεν αποτελεί πλέον ένα ουτοπιστικό όραμα, παρά δρομολογείται μέσω του Διανθρωπισμού και των διεπαφών.

Στο πλαίσιο των νέων κοινωνικών μετασχηματισμών υπό το πρίσμα της τεχνολογικής προόδου, δημιουργείται προβληματισμός σχετικός με τη δυνατότητα διατήρησης της ταυτότητας του ανθρώπινου είδους ως «πρόσωπο» με τα χαρακτηριστικά του όντος-θεϊκού δημιουργήματος, βάσει της Πατερικής Διδασκαλίας, ή αν τελικά μετασχηματιστεί σε ναρκισσιστική, παντοδύναμη και αυτονομημένη ύπαρξη, απομακρυσμένη από την ανθρωπιά της.

Λέξεις κλειδιά: διανθρωπισμός, μετανθρωπισμός, μετάνθρωπος, ενίσχυση, ανθρώπινο πρόσωπο, μετανεωτερικότητα.

The human person and the post-human vision: A theological approach

Georgia Douramani¹

¹ Dr. Sociology and Christian Culture, Aristotle University of Thessaloniki, Greece.

Abstract

Arriving in the era of Second - or Liquid - Modernity, man succeeds in breaking the shackles of tradition, and relying on his own forces promotes the model of the free, self-sufficient man.

The desire of man to evolve into a more gifted being in order to improve his conditions of life is not new, but inherent in mankind. Philosophy and religion tried to provide solutions to the ardent demand of improving human nature, each one from its own perspective. In the era of Late (Liquid) Modernity, man has managed to break the limitations of tradition and, based on his own resources, to promote the model of the free man who voluntarily determines his own destiny.

In our time through the extremely rapid progress of Science and Technology, man redefines his identity as a human person and his overall relationship with God and the environment as well. The holistic transformation of the structure elements that formed the foundations of modernity is typical of the transition to a post-modern era that requires a new identity for man, that of the post-human. The post-human is no longer an utopian vision but is sought through Transhumanism and interfaces.

The question is whether mankind will preserve its identity as a “human person” with the characteristics of the being created by God or whether it will be transformed into a narcissistic, omnipotent and autonomous existence, separating mankind from its humanity.

Keywords: transhumanism, posthumanism, post-human, human person, postmodernity.

Από τον ημίθεο στον μετάνθρωπο

Ο αγώνας του ανθρώπου για μετεξέλιξη του σε ένα ικανότερο και προικισμένο ον που θα ανταποκρινόταν στην ανάγκη για βελτίωση των συνθηκών ζωής του είναι σύμφυτος της ύπαρξής του. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η έννοια του ημίθεου, όπως τη συναντούμε ιστορικά στην αρχαία ελληνική πραγματικότητα αποτελεί κομβικό σημείο στη διαμόρφωση της εικόνας του ημίθεου.

Ο ημίθεος ήταν αποτέλεσμα της συνεύρεσης του θεού με τον άνθρωπο. Τοποθετείτο ανάμεσα στον θεϊκό και ανθρώπινο κόσμο και διέθετε δυνάμεις κληροδοτημένες από τον θεό. Αποτελούσε την ιδανική ανθρώπινη οντότητα, γεφυρώνοντας δύο αντίθετους κόσμους. Αποδείκνυε ότι οι θεοί βρίσκονταν κοντά στους ανθρώπους, νοιάζονταν γι' αυτούς, τους βοηθούσαν, τους αγαπούσαν. Ο ημίθεος ενώ δεν ανήκε στον κόσμο των θεών, εντούτοις αξιωνόταν την αθανασία τους. Η ανθρώπινη ύπαρξη έτσι χάραζε έναν δρόμο ελπίδας για μετοχή στην ουτοπία της αθανασίας μέσω ενός νέου, βελτιωμένου είδους, του ημίθεου. Ο θεός επέλεγε τον κατάλληλο άνθρωπο προκειμένου να έρθει στον κόσμο ένας ημίθεος και αυτό φανέρωνε την ενδόμυχη κατανόηση της αδυναμίας του ανθρώπου να βελτιώσει από μόνος του το είδος του.

Στον ημίθεο παραβάλλεται ο ήρωας. Αποτελεί ένα διαφορετικό μοντέλο ανθρώπου που, σε αντίθεση με τον ημίθεο, ενώ διαθέτει υπεράνθρωπα χαρακτηριστικά στερείται θεϊκής καταγωγής. Ο ήρωας είναι το διαχρονικό πρότυπο του ανθρώπου που παλεύει ενάντια στη Μοίρα, στα δεδομένα της θνητής πραγματικότητας και των δεινών της. Το παράδειγμά του διαιωνίζεται, και έτσι ο βαθμός αθανασίας που κερδίζει περνά διαμέσου της συλλογικής, ιστορικής μνήμης στις μελλοντικές γενιές ως υπόδειγμα ανθρώπου που κερδίζει την «αθανασία» στηριζόμενος στις δικές του δυνάμεις.

Σε βάθος χρόνου, φιλοσοφία και θρησκεία προσπάθησαν να δώσουν απαντήσεις στα μεγάλα ερωτήματα του ανθρώπου και στην ανάγκη για βελτίωση του είδους, απαλύνοντας τη φυσική του αδυναμία απέναντι στον Θεό και τη νομοτελειακή του πορεία προς το τέλος,

προτείνοντας λύσεις από το δικό της μετερίζι η καθεμιά. Ωστόσο, αυτή ακριβώς η επίγνωση της αδυναμίας και της ματαίωσης του θανάτου οδήγησαν τον άνθρωπο στο να αναζητήσει τελικά λύσεις στο πιο χειροπιαστό πεδίο της επιστήμης.

Σύμφωνα με τον Banerji, από τις αρχές του 19^{ου} αι. οι φιλόσοφοι αντιμετώπιζαν εξαιτίας της ανάπτυξης της επιστήμης και της τεχνολογίας το θέμα του μετασχηματισμού της ανθρώπινης υποκειμενικότητας, εξετάζοντας ποικίλες παραμέτρους. Έτσι, ο Bergson και ο de Chardin έκαναν λόγο για μια «κοσμογενετική εξατομίκευση» (*individuation cosmogénétique / cosmogenetic individuation*), δηλαδή μια κοσμική τάση προς τη συνεχή αυτο-οργάνωση και πολυπλοκότητα που εκδηλώνουν τα ανθρώπινα όντα, ώστε η επίγνωση και η συνείδησή τους να διευρύνονται.¹

Μια πρώτη σκιαγράφηση του μετα-ανθρώπινου μοντέλου βρίσκουμε στο βιβλίο του Pierre Teilhard de Chardin με τίτλο *The future of Mankind* (1859), όπου διατυπώνεται η ιδέα ότι ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα του μετα-ανθρωπισμού.² Φυσικά, η μετάβαση αυτή εξετάζεται από τον συγγραφέα σε συνάφεια με τα ιδανικά της Γαλλικής Επανάστασης και της απόλυτης απελευθέρωσης των διανοητικών δυνατοτήτων του ανθρώπου από τα δεσμά της παράδοσης. Σαφώς πρόκειται για ένα πρόωμο όραμα αυτού που σήμερα θα λέγαμε «μετα-άνθρωπος», εφόσον τα επιστημονικά δεδομένα της εποχής εγκλώβιζαν την εξέλιξη του

¹ Benjamin Duerk, "Describing the Unspeakable: Psychedelic Communication Technologies and the Development of a Posthuman Language", in the "Journal of Posthuman Studies", vol. 4 No 2, 2020, The Pennsylvania State University, University Park. P.A. p. 8.

² Pierre Teilhard de Chardin, translation Norman Denny, Image Books Doubleday, New York 1964, pp. 127-128.

ανθρώπου στο πλαίσιο της εκμετάλλευσης των φυσικών του δυνατοτήτων, αποκλειστικά.

Ο νέος κόσμος που προέκυψε από τα καταλυτικά γεγονότα του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης απαιτούσε και έναν νέο τύπο ανθρώπου, η εξέλιξη του οποίου θα προέκυπτε από τη ριζοσπαστική απελευθέρωση όλων των φυσικών δυνατοτήτων του. Ο ενθουσιασμός για τη φυγή από τα δεσμά της παράδοσης, (χαρακτηριστικό του 19^{ου} αι.), ενδυνάμωσε και το όραμα του *μετα-ανθρωπισμού* σε ρομαντικό -θα λέγαμε- πλαίσιο σε σχέση με την εποχή μας, και βάσει των δεδομένων της νεωτερικής εποχής που μόλις ξεκινούσε.

Στις μέρες μας, η ταχεία ανάπτυξη της Επιστήμης και της Τεχνολογίας αποτελούν την οδό για την πραγματοποίηση του πανανθρώπινου αιτήματος για βελτίωση βιοτικού επιπέδου και κατάκτηση μακροζωίας. Ο άνθρωπος -για πρώτη φορά στην ιστορία- με τις δικές του δυνάμεις προωθεί την εξέλιξη του και περνά στο επίπεδο του *μετα-ανθρώπου* σηματοδοτώντας μια νέα εποχή.

Στην εποχή του μετα-ανθρωπισμού

Σε φιλοσοφικό επίπεδο, αυτή η μετα-ανθρώπινη στροφή που σημειώνεται στις μέρες μας πυροδοτείται από τη σύγκλιση του ρεύματος του *Αντι-ανθρωπισμού* (*Anti-humanism Movement*)³ με αυτό του *Αντι-*

ανθρωποκεντρισμού (*Anti-Anthropocentrism movement/Non-Anthropocentric*),⁴ όπου *αντι-ανθρωπισμός* δεν σημαίνει τίποτε περισσότερο παρά σκληρή κριτική του ουμανιστικού ιδεώδους του «ανθρώπου» ως παγκόσμιου πρότυπου των ανθρώπων. *Αντι-ανθρωποκεντρισμός* από την άλλη, δεν είναι τίποτε περισσότερο από τη σφοδρή κριτική της ιεραρχίας των ειδών που προωθεί την «*Οικολογική Δικαιοσύνη*» (*Environmental Justice*).⁵ Πρόκειται για δύο ισχυρά ρεύματα που

³ Θεωρία που ασκεί κριτική στις επικρατούσες απόψεις αναφορικά με τον ουμανισμό και την ανθρωπότητα. Κεντρικός άξονάς της, η θέση ότι η φιλοσοφική ανθρωπολογία και ιδιαίτερα οι έννοιές της περί ανθρώπου, ανθρωπίνης φύσης και ανθρωπότητας πρέπει να απορριφθούν ως ιστορικά σχετικές, μεταφυσικές ή ιδεολογικές. J. Childers & G. Hentzi eds, *The Columbia Dictionary of Modern Literary and Cultural Criticism*, 1995, pp. 100, 140-141, Kate Soper, *Humanism and Anti-Humanism*, Hutchinson, London 1986, p. 12.

⁴ Θεωρία που αντιτίθεται στην ύψωση της ανθρωπότητας στην πλέον σημαντική πτυχή ύπαρξης. Αντ' αυτής επιλέγεται ως κεντρικό στοιχείο οτιδήποτε διαφορετικό από τα ανθρώπινα όντα όπως η τεχνολογία (τεχνοκεντρισμός), τα ζώα (βιοκεντρισμός), ο αστρονομικός κόσμος (αστροκεντρισμός ή κοσμοκεντρισμός), ή ο Θεός (θεοκεντρισμός). Επιπλέον, οι μη ανθρωποκεντρικές αξίες (non-anthropocentric values, βλ. και non-anthropogenic values) δύναται να είναι μη καθοριστικής (non instrumental) (επί παραδείγματι, αξία αποδιδόμενη σε συγκεκριμένα είδη για δικό τους όφελος) ή καθοριστικής (instrumental) σημασίας για σκοπούς μη ανθρωπίνους (η οργανική αξία ενός βιοτόπου για την ύπαρξη συγκεκριμένου είδους, αποτελεί ανάλογο παράδειγμα), βάσει του ορισμού που παραδίδεται στο ipbes, (Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services). Βλ. <https://www.ipbes.net/glossary-tag/non-anthropocentric>.

Περαιτέρω για τεχνοκεντρισμό, βιοκεντρισμό, αστροκεντρισμό και θεοκεντρισμό, βλ. αντίστοιχα στα: <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803102813167>, <https://www.britannica.com/topic/biocentrism>, <https://www.ipbes.net/glossary/cosmocentric>, “Theocentric.” Merriam-Webster.com Dictionary, Merriam-Webster, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/theocentric>. Accessed 7 Oct. 2023.

⁵ Όρος της περιβαλλοντικής ηθικής φιλοσοφίας. Στο πλαίσιο υποστήριξης της δικαιοσύνης μεταξύ των ειδών, βασική της θέση της αποτελεί η άποψη πως τα μη ανθρώπινα όντα (ζώα, φυτά) έχουν δικαιώματα. Βλ. Anna Wienhues, *Ecological Justice and the Extinction Crisis: Giving Living Beings their Due*, Policy Press,

όμως έχουν αναφορές σε άλλες παραδόσεις. Συνεπώς, μπορούμε να μιλάμε σήμερα για *μετα-ανθρωπισμό* και *μετα-ανθρωποκεντρισμό*.⁶

Στο πλαίσιο αυτό έρχονται στο προσκήνιο νέες, ανθρώπινες -αλλά και μη φυσικές- διαδικασίες οι οποίες περιλαμβάνουν πολύπλοκες «*διεπαφές*» μέσω τεχνολογιών βιολογικής και μη βιολογικής ύλης. Η διπλή διαμεσολάβηση βιογενετικής και πληροφορικής είναι ζωτικής σημασίας για τη μετα-ανθρώπινη κατάσταση. Αυτοί οι λόγοι εκφράζουν όχι μόνο την κριτική αμφισβήτηση της θεωρίας του ανθρωποκεντρισμού ή της υπεροχής των ειδών αλλά μαζί και τη συνειδητότητα των σχεσιακών δομών του ενσώματου (*embodied*)⁷ και

εκτεταμένου (*extended*)⁸ εαυτού. Επιτρέπουν έτσι ένα είδος «*οικοσοφικού οράματος*»

cognition), καθώς σ' αυτή προϋποτίθεται γνωστική προσπάθεια προκειμένου να διενεργηθούν οι γνωστικές εργασίες, ωστόσο, το απαιτούμενο γνωστικό «φορτίο» μιας εργασίας μπορεί να μειωθεί με την ενσωμάτωση του μέσου σε ένα φυσικό ή κοινωνικό περιβάλλον σχεδιασμένο κατάλληλα. Βλ. περισσότερα στο Shapiro, Lawrence and Shannon Spaulding, *ό.π.*

⁸ Shapiro, Lawrence and Shannon Spaulding, *ό.π.*: Στην εκτεταμένη γνώση (*extended cognition / extended mind*) θεωρείται ότι η γνώση είναι ενσωματωμένη (*embedded*), ενώ οι περιβαλλοντικοί και κοινωνικοί πόροι που δρουν ενισχυτικά στις γνωστικές ικανότητες ενός παράγοντα, αποτελούν ουσιαστικά συστατικά ενός ευρύτερου γνωστικού συστήματος, παρά απλώς χρήσιμα εργαλεία για γνωστικό σύστημα που διατηρεί την παραδοσιακή του θέση εξ ολοκλήρου μέσα στο νευρικό σύστημα ενός παράγοντα, και όχι απλώς εργαλεία που χρησιμεύουν στο γνωστικό σύστημα, το οποίο διατηρεί την παραδοσιακή του θέση (εξ ολοκλήρου εντός του νευρικού συστήματος ενός παράγοντα (Βλ. περισσότερα στο Andy Clark & David J. Chalmers, "The Extended Mind," in the *Analysis*, 58(1), 1998, pp. 7–19, και στο Richard, Menary, *Cognitive Integration: Mind and Cognition Unbounded*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, New York 2008). Κατ' άλλους ερευνητές, η γνώση λαμβάνει χώρα στην πραγματικότητα έξω από το νευρικό σύστημα - εντός των εξωκρανιακών πόρων που εμπλέκονται στο γνωστικό έργο, ενώ άλλοι ερμηνεύουν τη θέση μετριοπαθέστερα, υποστηρίζοντας ότι μέρη του περιβάλλοντος ή του σώματος ενός μέσου οφείλουν να ερμηνεύονται ως μέρη ενός γνωστικού συστήματος, ακόμα και αν η γνώση δεν λαμβάνει χώρα εντός τους, επεκτείνοντας έτσι τα γνωστικά συστήματα πέρα από το νευρικό σύστημα του μέσου. (Περισσότερες πληροφορίες βλ. Fred Adams, & Ken Aizawa, "The Bounds of Cognition," *Philosophical Psychology*, 14(1) 2001, pp. 43–64, στο <https://doi:10.1080/09515080120033571>, των ιδίων, *The Bounds of Cognition*, MA: Blackwell, Malden, 2008., των ιδίων, "Why the Mind Is Still in the Head," in Philip Robbins and Murat Aydede (eds.), *The Cambridge Handbook of Situated Cognition*, 1st edition, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2009, pp. 78–95, των ιδίων, "Defending the Bounds of Cognition," in Richard Menary (ed.), *The Extended Mind*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 2010, pp. 67–80).

Bristol University Press, 2020, στο <https://academic.oup.com/policy-press-scholarship-online/book/37826>.

⁶ Rossi Braindotti, "Posthuman Critical Theory", in the "Journal of Posthuman Studies", Vol.1, No 1, 2017, p. 3.

⁷ Οι F. J. Varela, E. Thompson & E. Rosch, *The embodied mind: Cognitive science and human experience*, MIT Press, 1993, pp. 172-173, επισημαίνουν δύο σημεία αναφορικά με τον όρο: αφενός ότι η γνώση εξαρτάται από είδη εμπειριών προερχόμενα από την ύπαρξη ενός σώματος με διάφορες αισθητηριοκινητικές ικανότητες και αφετέρου, οι ίδιες αυτές μεμονωμένες αισθητηριοκινητικές ικανότητες είναι ενσωματωμένες σε ένα περιεκτικότερο βιολογικό, ψυχολογικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Ανάλογα, οι Shapiro, Lawrence and Shannon Spaulding, εντοπίζουν την αντίθεση ανάμεσα στην υπολογιστική γνωστική επιστήμη (της οποίας οι δεσμεύσεις εύκολα αναγνωρίζονται) και την ενσώματη γνώση (*embodied cognition*) στη διαπίστωση ότι η δεύτερη χαρακτηρίζεται μάλλον ως ένα ερευνητικό πρόγραμμα χωρίς σαφή καθοριστικά χαρακτηριστικά, πλην του δόγματος του αναφερομένου στην αποτυχία της πρώτης να εκτιμήσει τη σημασία του σώματος στη γνωστική επεξεργασία. Βλ. περισσότερα στο Shapiro, Lawrence and Shannon Spaulding, "Embodied Cognition", in the *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (Winter 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), στο <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/embodied-cognition>. Εδώ θα ήταν χρήσιμο να σημειωθεί η διάκριση με τον όρο ενσωματωμένη γνώση (*embedded*

(*ecosophical vision*)⁹ της υποκειμενικότητας σε ένα πλήθος «οικοσοφικών επιπέδων» (*ecosophical levels*) που περιλαμβάνουν το περιβαλλοντικό, το κοινωνικό και το ψυχικό,¹⁰ εφόσον βάσει του εκτεταμένου εαυτού, ο νους δεν εδράζεται αποκλειστικά στον εγκέφαλο ή το σώμα, αλλά επεκτείνεται και στον φυσικό κόσμο. Πολύ περισσότερο, μάλιστα, στο μετανθρώπινο όραμα βάσει αυτής της θέσης, αντικείμενα του εξωτερικού περιβάλλοντος (λόγου χάριν ημερολόγια, υπολογιστές ή γενικότερα αντικείμενα που αποθηκεύουν πληροφορίες) είναι δυνατό αποτελώντας μέρος μιας γνωστικής διαδικασίας να λειτουργούν ως νοητικές προεκτάσεις. Έτσι, η προσωπική ταυτότητα η φιλοσοφία του εαυτού, μπορούν να καθοριστούν από το περιβάλλον του.¹¹

Η μετα-ανθρώπινη κριτική θεωρία επικεντρώνεται στην απόρριψη οποιουδήποτε

προκαθορισμένου συμπεράσματος σχετικά με το μεταβατικό στάδιο που περνά ο «άνθρωπος» και η «ανθρωπότητα», και εστιάζει στις συνεχιζόμενες διαδικασίες μετασχηματισμού. Τονίζει ότι είναι λάθος η άποψη ότι ο μετα-άνθρωπος θα αναιρέσει σχέσεις και αξίες που είναι προοδευτικές και σύγχρονες, ή από την άλλη, αυτόματα δεν θα αναιρέσει και σχέσεις εξουσίας με βάση την τάξη, το φύλο, τη σεξουαλικότητα ή την αναπηρία. Μάλλον το αντίθετο φαίνεται να συμβαίνει, γι' αυτό χρειάζεται να παγιωθούν νέες θέσεις που θα καθορίζουν τις σχέσεις μεταξύ ανθρωπίνων και μη ανθρωπίνων¹² παραγόντων, οι οποίες θα εξηγούν την παρουσία της τεχνολογικής διαμεσολάβησης και την πολυπλοκότητα των συμμαχιών μεταξύ των ειδών. Συνεπώς, στο πλαίσιο αυτό, νέες διευκρινήσεις πρέπει να δοθούν για το τι σημαίνει «εμείς» σε ένα περιβάλλον όπου ο προηγμένος καπιταλισμός ως μετα-ανθρώπινη κυρίαρχη οικονομική θεωρία επιβάλλει την ενοποίηση των ειδών υπό την επιταγή της αγοράς και οι υπερβολές απειλούν τη βιωσιμότητα του πλανήτη και συνεπώς του μετα-ανθρώπου.¹³

Έτσι, ο όρος «μετάνθρωπος» χρησιμοποιείται

⁹ «Οικοσοφία ή οικοφιλοσοφία»: όρος που προέρχεται από τη φράση «οικολογική φιλοσοφία». Επινοήθηκε από τον Γάλλο μεταστρουκτουραλιστή φιλόσοφο και ψυχαναλυτή Félix Guattari και τον Νορβηγό πατέρα της Βαθιάς Οικολογίας, Arne Næss. Περιγράφει μια φιλοσοφία οικολογικής ισορροπίας ή αρμονίας, η οποία συνδέει την περιβαλλοντική με την κοινωνική και ψυχολογική οικολογία, έννοια απαραίτητη προκειμένου να επέλθει ουσιαστική αλλαγή νοοτροπιών. Félix Guattari, “Pour une refondation des pratiques sociales”, in “Le Monde Diplomatique”, Oct. 1992, pp. 26-27, A. Drengson & Y. Inoue, eds., *The Deep Ecology Movement: An Introductory Anthology*, North Atlantic Publishers, Berkeley 1995, p. 8.

¹⁰ Rosi Braidotti, “Posthuman Critical Theory”, in the “Journal of Posthuman Studies”, Vol.1, No 1, 2017, pp. 9-15.

¹¹ Shapiro, Lawrence and Shannon Spaulding, “Embodied Cognition”, in the *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), στο <https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/embodied-cognition>. Πρβλ και Andy Clark, David Chalmers, “The Extended Mind”, in the *Analysis*, Volume 58, Issue 1, January 1998, pp. 7-19, στο <https://doi.org/10.1093/analys/58.1.7>.

¹² “Nonhuman” στο πρωτότυπο. Η Braidotti εντοπίζοντας τη διαμόρφωση πιο σύνθετης σχέσης του ανθρώπου με τον πλανήτη του, καταλήγει στην ανάγκη μιας σχέσης πιο ισότιμης πλέον με τους «μη-ανθρώπινους-άλλους». Υπογραμμίζει την κατάρρευση της δυϊστικής σχέσης φύσης-πολιτισμού, και την αντικατάστασή της από πολύπλοκα συστήματα ανάδρασης δεδομένων, αλληλεπίδρασης και μεταφοράς επικοινωνίας, γεγονός που δημιουργεί ταυτόχρονα μια κρίση/πρόκληση στις Ανθρωπιστικές Επιστήμες επί παραδείγματι, των οποίων ο βαθιά ανθρωποκεντρικός πυρήνας εκτοπίζεται από μια σύνθετη διαμόρφωση γνώσης που κυριαρχείται από επιστημονικές μελέτες και τεχνολογικές πληροφορίες. Rosi Braidotti, *ό.π.*, σ. 9-15. Πρβλ. Rosi Braidotti, “Posthuman Humanities”, in the “European Educational Research Journal”, Volume 12 Number 1 2013, pp. 5-15.

¹³ Ibidem.

για να επισημάνει την εξέλιξη του ανθρώπου από μια κατάσταση και όψη σε μια άλλη, μελλοντική, διαφορετική, χαρακτηριστική του 21^{ου} αι. που μόλις χάραξε.¹⁴ Τονίζει τόσο τη χρονική όσο και την ποιοτική διαφορά της ανθρώπινης υπόστασης. Συνδέεται, δε, με τη ραγδαία πρόοδο της τεχνολογίας, η οποία στην εποχή μας προσφέρει τεράστιες δυνατότητες ώστε ο άνθρωπος να πραγματοποιήσει τεχνητά το μεγάλο άλμα στην εξέλιξή του¹⁵ μέσω της βιοτεχνολογίας λόγου χάριν (βλ. χρήση βλαστοκυττάρων, τεχνητή γονιμοποίηση, κλωνοποίηση ή γενετική τροποποίηση οργανισμών, όπως τα μεταλλαγμένα τρόφιμα), ή της νανοτεχνολογίας, της νευροτεχνολογίας, της ρομποτικής χειρουργικής, φτάνοντας μέχρι την τεχνητή νοημοσύνη, που αποτελεί σημείο τομής πολλαπλών επιστημονικών πεδίων. Ωστόσο, στην εποχή μας χρησιμοποιείται και ο όρος «ενδιάμεσος» (*intermediale*) ή «επαυξημένος» άνθρωπος (*augmented human*),¹⁶ προκειμένου να περιγράψει τον ευρισκόμενο ανάμεσα στον άνθρωπο και τον μετα-άνθρωπο, σύγχρονο άνθρωπο, αυτόν που ετοιμάζεται για την τελική μετάβαση.¹⁷

Στο σημείο αυτό, θα ήταν χρήσιμη μια

σύντομη διάκριση των όρων των φιλοσοφικών κινήσεων που συνδέονται με τον επαυξημένο άνθρωπο και τον μετάνθρωπο, του *Διανθρωπισμού* (*Transhumanism*) και του *Μετανθρωπισμού* (*Posthumanism*):

Όπως περιγράφει τον όρο *Διανθρωπισμό*, ο φιλόσοφος Max More, πρόκειται για ένα κράμα μιας φιλοσοφίας βασισμένης στον λόγο και ενός πολιτικού κινήματος, το οποίο στηριζόμενο στην πρόοδο της επιστήμης και της τεχνολογίας επιβεβαιώνει τη δυνατότητα (υπογραμμίζοντας ταυτόχρονα τη σκοπιμότητα) του μετασχηματισμού και της θεμελιώδους βελτίωσης της ανθρώπινης κατάστασης, ενισχύοντας την ανθρώπινη διάνοια και φυσιολογία.¹⁸ Κατά τον Dieter Birnbacher, ο *Μετανθρωπισμός* αποτελεί έναν γενικότερο φιλοσοφικό όρο ο οποίος αφορά ένα νέο είδος ανθρώπινης οντότητας, ριζικά μετασχηματισμένο μέσω προηγμένων ιατρικών τεχνικών βασισμένων χρήση της βιοτεχνολογίας, της νευροτεχνολογίας, και νανοτεχνολογίας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω.¹⁹ Ο Nick Bostrom, μάλιστα χαρακτηρίζει τον μελλοντικό μετάνθρωπο ως προϊόν ικανοποίησης των αιτημάτων του Διανθρωπιστικού κινήματος, υπογραμμίζοντας ότι θα πρόκειται για μία ύπαρξη της οποίας οι βασικές ικανότητες θα υπερβαίνουν σε τέτοιο βαθμό αυτές του σύγχρονου ανθρώπου, με

¹⁴ Francis Fukuyama, *Our Posthuman Future*, 2002. Cary Wolfe, *What is Posthumanism*, 2010, Rossi Braidotti, *The Posthuman* 2013.

¹⁵ Ο μετάνθρωπος είναι ένα νέο μελλοντικό είδος ανθρώπου εφόσον εφαρμοστούν πρακτικά οι θέσεις του Διανθρωπιστικού κινήματος, Dieter Birnbacher, "Post humanity, Transhumanism and Human Nature", in the "Medical Enhancement and Post humanity", Bert Gordijn & Ruth Chadwick (eds.), Springer 2008, p. 95.

¹⁶ Γ. Κολέμπας, «Βιοτεχνολογία οι καινούριες ιδέες για τη ζωή, η "νέα ευγονική", ο "μετάνθρωπος" και η προοπτική της τεχνοφασιστικής κοινωνίας», στο περιοδικό *Ευτοπία*, τχ. 15, Νοε. 2007, στο <https://www.eutopia.gr/perioidiko/15>.

¹⁷ Gregory R. Hansell & William Grassie (eds.), *Transhumanism and its critics*, Metanexus Institute, 2011, p. 137.

¹⁸ «Οι διανθρωπιστές επιδιώκουν την επιτάχυνση της εξέλιξης της ανθρώπινης ζωής πέραν της παρούσας ανθρώπινης μορφής και τους περιορισμούς της ανθρώπινης φύσης μέσω επιστήμης και τεχνολογίας με οδηγό αρχές και αξίες που προάγουν την ζωή», συμπληρώνει ο More. Βλ. Hansell & Grassie (eds.), *ό.π.*, σ. 137. Ο Διανθρωπισμός ως όρος εμφανίστηκε το 1957 από τον βιολόγο Julian Huxley, Dieter Birnbacher, "Post humanity, Transhumanism and Human Nature", in Bert Gordijn & Ruth Chadwick (eds.), *Medical Enhancement and Post humanity*, Springer 2008, p. 96.

¹⁹ Birnbacher, *ό.π.*, σ. 95, σημ. 19.

αποτέλεσμα αυτός ουσιαστικά να μην είναι σε θέση να θεωρείται άνθρωπος βάσει των παρόντων βιολογικών προτύπων.²⁰

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον *Διανθρωπισμό* και προκειμένου να διευκρινιστούν τα περί ανθρώπινης φύσης, «ο άνθρωπος παραμένει άνθρωπος, αλλά υπερβαίνει τον εαυτό του μέσω νέων δυνατοτήτων της ανθρώπινης φύσης και προς χάριν της ανθρώπινης φύσης».²¹ Συνεπώς, είναι εκείνος που, ως ενδιάμεσος τύπος, πρέπει να επιλέξει τον βαθμό της εξέλιξης και να δεχτεί ή όχι τις δομικές αλλαγές στον από τον Θεό δημιουργηθέντα άνθρωπο. Ωστόσο, πέρα από τα ουτοπιστικά οράματα για τον μελλοντικό μετάνθρωπο, είναι βασικό να εγκύψουμε στο παρόν και να εξετάσουμε τις αλλαγές που προωθεί ο «ενδιάμεσος» ή «επαυξημένος» άνθρωπος αυτός που υλοποιεί σήμερα τις πρακτικές επιλογές για την δημιουργία τού αύριο.

«Τροποποίηση» του ανθρώπου: Υποστηρικτές και κριτικοί

Συνεπεία των παραπάνω, εύλογα υπάρχει έντονη συζήτηση τα τελευταία χρόνια για την *ανθρώπινη ενίσχυση (human enhancement)*.²² Ο

όρος αναφέρεται στη βιολογική και ψυχολογική τροποποίηση του ανθρώπου με σκοπό να αυξάνονται κατακόρυφα οι δυνατότητές του προς επίτευξη ενός υψηλότερου επιπέδου ζωής, συνοδευόμενου από τις ανάλογες κοινωνικές και περιβαλλοντικές συνθήκες. Αποβλέπει δε, στην κατοχύρωση ηθικών ανθρώπινων αξιών που θα βελτιώσουν θεαματικά τη βιοτική του ποιότητα.²³ Το σκεπτικό είναι ότι η *ενίσχυση* στοχεύει στην ανθρώπινη ευημερία. Η *ενίσχυση* ειδικότερα μπορεί να περιλαμβάνει τεχνικές που αφορούν σε θεραπείες, ποσοτική ενίσχυση ενός χαρακτηριστικού ή ποιοτική ως προς τη βελτίωση, καθώς και γενετικές, αισθητικές, φαρμακευτικές ή προσθετικές τεχνικές,²⁴ θέσεις για τις οποίες διατυπώνονται πολλές επιφυλάξεις με αποτέλεσμα να σημειώνονται δύο τάσεις στο θέμα της *ανθρώπινης ενίσχυσης*, αυτή των *βιοφιλελεύθερων* και αυτή των *βιο-συντηρητικών*.²⁵

Βασικό επιχείρημα των *βιοφιλελεύθερων* αποτελεί το γεγονός ότι «η ανθρώπινη φύση είναι ατελής και η εξέλιξη χωρίς κατεύθυνση», συνεπώς, καθήκον μας είναι αναλαμβάνοντας την ηθική ευθύνη να αναπλάσουμε την

²⁰ Nick Bostrom, "Human Genetic Enhancements: A transhumanist perspective", in "The Journal of Value Inquiry", 37/2003, p. 5, ref. 18.

²¹ Julian Huxley, *New Bottles for New Wine*, Chatto and Windus, London 1950, p.17.

²² Ο Fr. Allhoff, δίνοντας τον ορισμό της «ανθρώπινης ενίσχυσης» αναφέρει τη χρήση της για τη διεύρυνση των ανθρώπινων δυνατοτήτων παραπάνω από τα συνήθη για το ανθρώπινο είδος επίπεδα, αλλά επιπλέον υπογραμμίζει ότι η βελτίωση αυτή βρίσκεται πάνω από το «στατιστικά κανονικό εύρος» των ανθρώπινων λειτουργιών. Βλ. Allhoff, F., Lin, P., Moor, J., & Weckert, J. (2010). "Ethics of Human Enhancement: 25 Questions & Answers", in. "Studies in Ethics, Law, and Technology", 4(1), 2012, 1004, pp. 4-5, in <https://doi.org/10.2202/1941-6008.1110>.

²³ Urban Wiesing, «Η ιστορία της ιατρικής βελτίωσης: από την αποκατάσταση στο ακέραιο στην αποκατάσταση στο άριστο;», στο Σωκράτης Δεληβογιατζής και Ελένη Καλοκαιρινού, *Εισαγωγή στη Βιοηθική: ιστορικές και συστηματικές προσεγγίσεις*, Σύγχρονη Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 111,113, και σημ 1.

²⁴ Ruth Chadwick, "Therapy, Enhancement and Improvement", in Bert Gordijn & Ruth Chadwick (eds.), *Medical Enhancement and Posthumanity*, Springer 2008, pp.26-29, ref. 9),

²⁵ Nick Bostrom, Julian Savulescu, «Human Enhancement Ethics: The State of the Debate», in J. Savulescu, Nick Bostrom (eds), *Human Enchantment*, Oxford University Press, 2009, pp. 1-2, Julian Savulescu, Ruud ter Meulen, Guy Kahane, *Enhancing Human Capacities*, A Blackwell Publishing Ltd, West Sussex, 2011, preface. Θεοφάνης Τάσης, *Φιλοσοφία της ανθρώπινης αναβάθμισης*, Αρμός, Αθήνα 2021, σσ. 17-18, 108-109, 175.

ανθρώπινη οντότητα από τη δεδομένη «νοσούσα» μορφή της. Το όλο εγχείρημα θα έχει ως αποτέλεσμα την καταπολέμηση της ανισοκατανομής ικανοτήτων και ιδιοτήτων των ανθρώπων, κατάσταση η οποία εκφράζεται με τους όρους *αυθυπέμβαση* και *αυτοπραγμάτωση*.²⁶ Ο άνθρωπος καταφέρνει με αυτόν τον τρόπο να βελτιστοποιήσει τις βιολογικές και συναισθηματικές του λειτουργίες, σύμφωνα με τον φιλόσοφο Nick Bostrom,²⁷ ενώ κατά τον φιλόσοφο Julian Savulescu, η βελτίωση της ανθρώπινης φύσης μέσω *ενίσχυσης* αποτελεί ηθική υποχρέωση του ανθρώπου. Ο Savulescu, μάλιστα, συμπεριλαμβάνει στην *ενίσχυση* τους εμβολιασμούς και τις σύγχρονες θεραπείες ασθενειών, υποστηρίζοντας ότι δεν διαφέρουν από τις βιοτεχνολογικές επεμβάσεις.²⁸ Στην ίδια γραμμή συντάσσεται και ο Γερμανός φιλόσοφος Dieter Birnbacher, ο οποίος θεωρώντας ότι η διαδικασία της αλλαγής αποτελεί κέντρο της ανθρώπινης φύσης, αποδέχεται ως απόλυτα φυσικό το αίτημα του Διανθρωπισμού για αυτοβελτίωση.²⁹ Περισσότερο δηκτικός εμφανίζεται ο Βρετανός φιλόσοφος βιοηθικής

John Harris, ο οποίος θεωρεί «εσφαλμένο και παράδοξο να κρίνονται οι ενισχυτικές τεχνολογίες αφού από αυτές επωφελείται το κοινωνικό σύνολο».³⁰

Οι αντιρρήσεις από την άλλη πλευρά, των *βιοσυντηρητικών*, αφορούν στην επιδίωξη -μέσω της *ενίσχυσης*- της αθανασίας. Ουσιαστική είναι η προσέγγιση του φιλοσόφου Hans Jonas και της πολιτικού επιστήμονος Hannah Arendt ότι «αν δεν γνωρίζουμε πώς να τελειώσουμε, τότε θα ξεχάσουμε πώς να αρχίζουμε». Jonas και Arendt συντασσόμενοι με το παραπάνω εγχείρημα, ενισχύουν την πεποίθηση ότι ο μετασηματισμός του ανθρώπου κατ' αυτόν τον τρόπο συνιστά πράξη εναντίωσης στο δώρο του Θεού και της φύσης, παρατήρηση σημαντική, καθώς η *ενίσχυση* αποκλείει την τελολογία για τον άνθρωπο, συνεπώς οδηγεί σε επικίνδυνες ατραπούς σε ό,τι αφορά την κοινωνία.³¹ Επιπροσθέτως, ο Francis Fukuyama υπογραμμίζει τον κίνδυνο για την ανθρώπινη φύση επισημαίνοντας ότι, ενώ αυτή «καθορίζει τις ανθρώπινες αξίες, η τροποποίηση φέρει γενικές αλλαγές στην εξέλιξη της ιστορίας, της πολιτικής και της δημοκρατίας». Η παρατήρησή του έχει ιδιαίτερη αξία, καθώς βασίζεται στην αριστοτελική άποψη ότι το σωστό και το λάθος αποτελούν γνωρίσματα της ανθρώπινης φύσης. Ως εκ τούτου, η τροποποίηση της ανθρώπινης φύσης με στόχο την απόλυτη βελτιστοποίησή της στην ουσία την καταργεί.³² Ιδιαίτερης αξίας και η διατύπωση του Habermas ο οποίος υποστηρίζει ότι οι εξελίξεις στη γενετική «κλονίζουν τα όρια του φυσικού και απειλούν την

²⁶ Θεοφάνης Τάσης, ό.π., σ. 114-115. Γρηγόριος Αθανασιάδης, «Γενετικές παρεμβάσεις, ανισότητες και ο ρόλος του κράτους», στο Βιοηθικά, 7 (2), 2021, σ. 10. Στο:

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/bioethica/issue/view/1656/501>.

²⁷ Nick Bostrom, "Why I Want to be a Posthuman when I Grow Up", in the "Medical Enhancement and Post humanity", Bert Gordijn & Ruth Chadwick (eds.), Springer 2008, σ. 108.

²⁸ Julian Savulescu, "New breeds of humans: the moral obligation to enhance", in "Reproductive BioMedicine Online", Vol. 10, Supp 1, March 10/2005, p. 37.

²⁹ Dieter Birnbacher, «Πρόκειται η βελτιωτική τεχνολογία να αλλάξει την ανθρώπινη φύση;», Σωκράτης Δεληβογιατζής και Ελένη Καλοκαιρινού, Εισαγωγή στην Βιοηθική: ιστορικές και συστηματικές προσεγγίσεις, Σύγχρονη Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 140.

³⁰ John Harris, Enhancing Evolution. The ethical case for making better people, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2007, p. 8.

³¹ Θεοφάνης Τάσης, ό.π., σ. 160.

³² Francis Fukuyama, Our posthuman Future. Consequences of the Biotechnology revolution, Profile Books, Great Britain 2002.

ηθική αποκατάσταση της ανθρώπινης εικόνας», και τονίζει ότι η αλματώδης πρόοδος τεχνολογίας και επιστήμης, καθώς και ο έλεγχος της φύσης έχουν οδηγήσει σε μια εργαλειακή πρακτική αντιμετώπισης της κτίσης, καταργώντας τα όρια μεταξύ φυσικού και τεχνητού, διασαλεύοντας τα όρια της πραγματικότητας, ισοπεδώνοντας την παραδοσιακή αντίληψη για τον κόσμο.³³

Η παραπάνω φιλοσοφική αντιπαράθεση οδηγεί μαθηματικά στο ερώτημα / ουσιαστικό ηθικό ζήτημα το οποίο προκύπτει από την πρόοδο της Βιοτεχνολογίας: δεδομένου ότι τα όρια μεταξύ ενίσχυσης και θεραπείας δεν είναι πλήρως διακριτά,³⁴ μήπως τελικά οδεύουμε προς την πραγμάτωση του ολοκληρωτικού μετασχηματισμού του ανθρώπου σε *μετάνθρωπο* μέσω της *ενίσχυσης*;³⁵ Μήπως θα πρέπει να εξεταστεί η περίπτωση, η ελευθερία του

ανθρώπου να απειλείται τελικά αντί να κατοχυρώνεται μέσω των νέων τεχνολογιών;³⁶ Ελκυσμένος από την υπόσχεση/πρόκληση υπέρβασης των ανθρώπινων, βιολογικών περιορισμών μέσω απόκτησης υπεράνθρωπων³⁷ -για τα υφιστάμενα δεδομένα- δυνάμεων, πόσο νηφάλια μπορεί να αξιολογήσει ο άνθρωπος τη νέα εποχή στην οποία εισέρχεται;

Επαναπροσδιορισμός της θέσης της Θρησκείας στη Ρευστή Νεωτερικότητα

Ο μετασχηματισμός που βιώνει η ανθρώπινη κοινωνία σε όλα τα επίπεδα είναι ιστορικός. Στα χρόνια αυτά οι παραδοσιακές δομές εξελίσσονται με ραγδαίο τρόπο και μετασχηματίζονται έτσι ώστε να ανταποκρίνονται στη νέα εποχή που απαιτεί καινούρια πρότυπα, ωστόσο, η ανθρώπινη κοινωνία δεν είναι έτοιμη ακόμα να κόψει τους συνδετικούς ιστούς με το παρελθόν.³⁸ Μάλιστα, ο όρος *ρευστότητα* ανταποκρίνεται πλήρως στα δεδομένα της κοινωνίας. Συνεπώς, θα μπορούσε κανείς προσεγγίσει την έννοια της *μετα-νεωτερικότητας* ως «*άθροισμα διαφορετικών καταστάσεων, θεωρήσεων και πνευματικών*

³³ Jurgen Habermas, Το μέλλον της ανθρώπινης φύσης. Πίστη και γνώση, μτφρ. Μαρία Τόπαλη, Scripta, Αθήνα 2004, σ. 91-92.

³⁴ Ο Harris, υπογραμμίζει ότι το σύνολο των μηχανισμών που μπορούν να βελτιώσουν την ανθρώπινη ζωή είναι δυνατό να θεωρηθούν μέσα ενίσχυσης. Θεωρεί ως ενίσχυση οτιδήποτε δύναται να επιφέρει αλλαγή προς το καλύτερο επιθυμητό αποτέλεσμα, τονίζοντας, ωστόσο, ότι αυτό δεν μπορεί να κριθεί απόλυτα a priori. Θέτει ως παράδειγμα τη χρήση προσθετικών ανθρωπίνων μελών ή εμφυτευμάτων τα οποία τοποθετούνται προς αντικατάσταση απολεσθέντων φυσικών μελών για να αποδείξει ότι μέσω αυτών ο άνθρωπος δύναται να έχει πολύ υψηλότερες επιδόσεις απ' ό,τι προηγουμένως. Ως επόμενο παράδειγμα δίνει αυτό του εμβολιασμού (πρόληψη/θεραπεία), ότι η προστασία του οργανισμού σ' αυτήν την περίπτωση, συνιστά ταυτόχρονα και ενίσχυση. Βλ. John Harris, ό. π. σ. 13, 28-29, 36, 57.

³⁵ Κατά τον Harris, δεν υφίστανται ισχυροί λόγοι στη διατήρηση της θέσης τού να παραμείνει αναλλοίωτος ο άνθρωπος, δεδομένου ότι ούτως ή άλλως αυτός αποτελεί προϊόν εξελικτικής διαδικασίας. Αντίθετα, θεωρεί ότι η εξέλιξή του σε μία εκ βάρων καλύτερη εκδοχή του αποτελεί ουσιαστικότερη επιδίωξη. Βλ. John Harris, ό. π. σ. 40.

³⁶ Μάριος Μπέζος, Ανατολική ηθική και Δυτική τεχνική: Θέματα φυσικής φιλοσοφίας της θρησκείας, Μ. Π. Γρηγόρης, Αθήνα 1993, σ. 42. Πρβλ. John Harris, ό. π., σ. 38: η πιθανότητα μετακίνησης του ανθρώπου πέρα από την ανθρώπινη φύση του, καθιστώντας τον ενδεχομένως αλλόκοτο, δεν θα έπρεπε να αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα στην απόφαση της επιλογής της χρήσης της ενισχυτικής διαδικασίας στην περίπτωση που το όφελός της είναι πολύ μεγάλο.

³⁷ Λόγου χάριν, όραση στο υπέρυθρο φάσμα του φωτός, δυνατότητα ανάγνωσης της σκέψης, γενικότερα ικανότητες πολύ πέρα από τα όρια του Homo Sapiens. Βλ. Θεοφάνης Τάσης, Φιλοσοφία της ανθρώπινης αναβάθμισης, ό.π. 8.

³⁸ Α. Γκίντενς, Ο κόσμος των ραγδαίων αλλαγών, Πώς επιδρά η παγκοσμιοποίηση στη ζωή μου, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2001, σσ. 82-83.

αναζητήσεων, αλλά και ως ενός εναλλασσόμενου τρόπου αντιμετώπισης των σύγχρονων κοινωνιών, με ιδιαίτερη προσέγγιση του τρόπου ζωής και των εργασιακών καθεστώτων του».³⁹

Είναι γεγονός ότι οι τελευταίες δεκαετίες μάς εισήγαγαν σε μια νέα εποχή, τη λεγόμενη «Υστερη Νεωτερικότητα» (*Late Modernity*), ή «Ρευστή Νεωτερικότητα» (*Liquid Modernity*), ή «Δεύτερη Νεωτερικότητα» (*Second Modernity*). Από τους όρους που χρησιμοποιούνται για την περιγραφή της γίνεται κατανοητό ότι νέα στοιχεία και τάσεις εμβολιάζονται στο κοινωνικό γίγνεσθαι, ενώ παράλληλα παρατηρείται μια αλματώδης εξέλιξη της τεχνολογίας και της επιστήμης. Στο πλαίσιο αυτό επανακαθορίζεται η θέση παραδοσιακών δομικών στοιχείων της κοινωνίας, όπως η θρησκεία και ο ρόλος της μέσα στην κοινωνία. Η θρησκεία, ειδικότερα, η οποία περιθωριοποιήθηκε κατά την προηγούμενη περίοδο, ανακάμπτει και επανεξετάζει τον ρόλο της στη νέα κοινωνική πραγματικότητα.⁴⁰ Επειδή ακριβώς πρόκειται για έναν θεσμό συνδιαμόρφωσης της κοινωνίας, βρίσκεται στον πυρήνα των δομών αναδιαμόρφωσης της *Υστερης Νεωτερικότητας*, και επανεξετάζεται ο ρόλος της στην μετα-ανθρώπινη πραγματικότητα.

Τα επιτεύγματα του Διαφωτισμού, Ορθολογισμού, Ουμανισμού, Θετικισμού και Ωφελιμισμού τίθενται στον έλεγχο των «μετα-αφηγήσεων» κατά τον Francois Lyotard.⁴¹ Στο

πλαίσιο της γενικότερης ρευστότητας και κριτικής της εποχής επανεξετάζεται και η ανθρώπινη φύση, ο παραδοσιακός της ρόλος, οι δυνατότητες εξέλιξης, αλλά και οι όροι με τους οποίους θα εντάσσεται σε έναν κόσμο τελειώς διαφορετικό από αυτόν που γνώρισε η ανθρωπότητα έως τώρα. Έναν κόσμο όπου το τεχνικό πνεύμα τείνει να καταστεί κυρίαρχο πνευματικά και πολιτισμικά στη Δύση,⁴² καθώς τα επιτεύγματα της ψηφιακής, τεχνικής και εικονικής πραγματικότητας οριοθετούν μια νέα οντολογική προοπτική και αντίληψη περί, αλήθειας, όντος, Θεού και πραγματικότητας.⁴³

Ποια, όμως, η θέση της χριστιανικής θρησκείας ως προς τη νέα αυτή προοπτική; Η Θεολογία και η Εκκλησία μετέχοντας στο σήμερα, δεν μένουν απομονωμένες. Συνειδητοποιούν ότι κρίνεται απαραίτητη η μετατόπιση στα ανθρωπολογικά ζητήματα (από τα αμιγώς εκκλησιαστικά), και διαλέγονται με την τεχνολογία, μεταφέροντας το μήνυμα του Ευαγγελίου έχοντας επίγνωση του πολιτιστικού περιβάλλοντος στο οποίο απευθύνονται.⁴⁴ Επιπλέον, τόσο η Τεχνολογία όσο και η Θεολογία σχετίζονται με το φυσικό και μεταφυσικό, καθώς η μεν πρώτη, εκκινώντας από τον φυσικό κόσμο επιδρά στον άνθρωπο (διαμορφώνοντας αντιλήψεις, ήθος, ή την αντίληψή του για τον Θεό), η δε, δεύτερη, εκκινώντας από το υπερβατικό, δεν παύει να διαδραματίζει ουσιαστικό ρόλο στο πλαίσιο της

³⁹ Roland Reichenbach, "Postmodern Knowledge, Modern Beliefs, and the Curriculum", in "Educational Philosophy and Theory", 31 (2), 1999, pp. 237-238.

⁴⁰ Zygmunt Bauman, *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*, μτφρ. Γιώργος-Ίκαρος Μπαμπασάκης, Ψυχογιός, Αθήνα 2002, σ. 303.

⁴¹ Jean-Francois Lyotard, *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα, 1979, σσ. 23-25: οι μετα-αφηγήσεις αποτελούν μέρος των δομικών εκφάνσεων του νεωτερικού πνεύματος και αφορούν

όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, συμπεριλαμβανομένης και της ηθικής.

⁴² Σ. Κυριαζόπουλου, *Η καταγωγή του τεχνικού πνεύματος*, χ.ε., Αθήνα 1965, σ. 15.

⁴³ Δ. Μπεκριδάκη, «Η αναστήλωση των ειδώλων. Εικονική Πραγματικότητα και Ορθόδοξη Εικονογραφία», *Θρησκευσιολογία /Ιερά-Βέβηλα*, τεύχος 1, σσ. 113-122.

⁴⁴ Μάριος Μπέγζος, ό.π., σσ.17-22, Χρυσόστομος Α. Σταμούλης, *Έρωτας και Θάνατος*, Εκδ. Ακρίτας, Θεσσαλονίκη 2009.σ. 220.

ιστορίας Στο πλαίσιο αυτό, όπως μέσω της Θείας Λειτουργίας και της Θείας Κοινωνίας φυσικός και υλικός κόσμος ομογενοποιούνται σε μια ενότητα αδιάσπαστη, η κτιστή πραγματικότητα υπό τη μορφή της Τεχνολογίας μπορεί να αποκτήσει αναφορικότητα προς τον Θεό, αντιμετωπιζόμενη ως δοξολογία προς αυτόν.⁴⁵

Συνεπώς, η σχέση Θεολογίας και Τεχνολογίας δεν ορίζεται απαραίτητα ως συγκρουσιακή, όπως (μάλλον αυθαίρετα) θα υπέθετε κανείς. Παρά το γεγονός ότι όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα εντοπίζονται και αρνητικές αποχρώσεις στην τεχνική, δεν μπορούν να παραβλεφθούν οι ευεργετικές -και συχνά σωτήριες για τον άνθρωπο- τεχνικές εξελίξεις, όπως ενδεικτικά παρατίθενται η καλύτερη διάγνωση/θεραπεία ασθενειών, η ποσοτική και κοινωνική ανάπτυξη των παροχών, η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου.⁴⁶

Επιπλέον, η θρησκεία δεν έρχεται να προσφέρει παγιωμένες απαντήσεις σχετικά με τις νέες τεχνολογίες. Επισημαίνοντας το όποιο πρόβλημα, καταθέτει την πρότασή της αντλώντας από την Πατερική Παράδοση και την αλήθεια του Ευαγγελίου. Δεν απολυτοποιεί τη φύση ή την ιστορία καθώς η προσέγγισή της είναι εσχατολογική, παρά προσβλέπει στην ανακαίνισή τους.⁴⁷ Ωστόσο, το κομβικό σημείο

της όλης συζήτησης παραμένει ο άνθρωπος, ή καλύτερα, το *ανθρώπινο πρόσωπο* διότι αυτό είναι που μετασχηματιζόμενο δίνει το στίγμα της μετα-νεωτερικής εποχής και επαναπροσδιορίζει τις κοινωνικές δομές.

Το πνευματικό ανθρώπινο πρόσωπο στην Ύστερη Νεωτερικότητα

Αλλά τι σημαίνει η λέξη «*πρόσωπο*», και γιατί την επιλέγουμε προκειμένου να εξετάσουμε την μεταλλαγή του ανθρώπου σε μετα-άνθρωπο; (Να διευκρινίσουμε ότι ο όρος αποτελείται από την πρόθεση «*προς*» και το ρήμα «*οράω*» που σημαίνει βλέπω κάπου).⁴⁸ Το *ανθρώπινο πρόσωπο* συνδέεται με τη μοναδική Αποκάλυψη του Θεού Προσώπου,⁴⁹ μέσα από την οποία κατανοείται και αυτό ως μια εμπειρική πραγματικότητα. Η Αποκάλυψη του Θεού απαιτεί δύο πρόσωπα: ένα εκείνο του Θεού και ένα του ανθρώπου στο οποίο ο Θεός απευθύνεται.⁵⁰ Ο άνθρωπος, μάλιστα, είναι ένα κοινωνικό και δυναμικό ον στη σχέση του με τον Θεό στον οποίο απευθύνεται, διαθέτοντας την ταυτότητα του δικού του προσώπου.⁵¹

Σύμφωνα με την Ορθόδοξη Θεολογία, το ανθρώπινο πρόσωπο αποτελεί εικόνα της εικόνας του Θεού και σκοπός του είναι να κινηθεί προς το αρχέτυπο, δηλαδή το Πρόσωπο

⁴⁵ Μάριος Μπέγζος, *ό.π.*, σ. 22, Μητρ. Περγάμου, Ιω. Ζηζιούλας, *ό.π.*, σσ. 25-26. Αρχιεπ. Αναστασίου Γιαννουλάτου, Παγκοσμιοότητα και Ορθοδοξία: Μελετήματα Ορθόδοξου προβληματισμού, Ακρίτας, Αθήνα 2005, σσ. 231-232.

⁴⁶ Μάριος Μπέγζος, *ό.π.*, σ. 42. Σταυρούλα Τσινόρεμα & Κίτσος Λούης (επιμ.), Θέματα Βιοηθικής: Η ζωή, η κοινωνία και η φύση μπροστά στις προκλήσεις των Βιοεπιστημών, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτη, Ηράκλειο 2013.

⁴⁷ Δημήτριος Μπεκριδάκης, «*Machina ex Deo*», Στοχασμοί γύρω από τον θεολογικό πυρήνα της σύγχρονης τεχνολογίας», στο Δ. Γερούλακης, -Σ. Γουνελάς, -κ.ά. (eds), *Μετάνθρωπος: Ζώντας σε έναν*

ψηφιακό κόσμο, Αρμός, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 174. Π. Ιωάννης και Λυν Μπρεκ, *Από τη γέννηση ως το θάνατο: Ορθόδοξες προσεγγίσεις σε βιοηθικά διλήμματα*, Εν πλω, Αθήνα 2008, σ. 23.

⁴⁸ J.R Gunlife, *A lexicon of the Homeric Dialect*, Blackie and Son Limited, Glasgow 1924, p. 327.

⁴⁹ M.I. L. Giodal, *Mystere et Revelation*, Paris 1905, p. 110.

⁵⁰ H. Dieckmann, *De revelation Christian*, Freiburg 1930, p. 138.

⁵¹ Emil Bruner, *Revelation and Reason*, ed., The Westminster Press, Philadelphia 1946, p. 48.

του Θεού,⁵² προς αυτό λοιπόν «βλέπει». Αυτό είναι εφικτό μόνο μέσα από μια δυναμική κίνηση κοινωνίας όπως ακριβώς αποκαλύφθηκε στο πρόσωπο του Χριστού, που με τη Σάρκωση Του ως Θεάνθρωπος τίμησε και αναβάθμισε το ανθρώπινο πρόσωπο. Η μοναδικότητα του κάθε ανθρώπου τονίζεται σε συνάρτηση με την κοινωνία των άλλων προσώπων και η όλη δυναμική του ανάπτυξη ως ετερότητα επιτυγχάνεται μέσα από τη συμμετοχή του σε κοινωνικούς σχηματισμούς. Η δυνατότητα να κινηθεί ο άνθρωπος προς το αρχέτυπό του και να ξεφύγει από τον πτωτικό χώρο που τον τοποθέτησε η επιλογή του Αδάμ, γίνεται πράξη μέσα από την κοινωνία προσώπων εν Χριστώ.⁵³

Είναι τελείως διαφορετική η έννοια του προσώπου από εκείνη του ατόμου, που συχνά συγχέονται στην καθημερινότητα, διότι κατά μια έννοια ο όρος «άτομο» εμπεριέχει την άρση της ετερότητας του προσώπου και, συνεπώς, η ανθρώπινη ύπαρξη αποτελεί μια αριθμητική μονάδα.⁵⁴ Όμως το πρόσωπο έχει ιδιαίτερη ταυτότητα, υφίσταται και αναπτύσσεται μέσα από την κοινωνία και έχει σκοπό την Ομοίωση με το αρχέτυπό του, δηλαδή το Πρόσωπο του Θεού.

Ένα άλλο σημείο που πρέπει να τονιστεί σε σχέση με το ανθρώπινο πρόσωπο είναι η λειτουργία της αγάπης ως βασικό συστατικό της σχέσης με την ετερότητα και τον Θεό: ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να υπερβεί τα στενά όρια της προσωπικότητάς του και να ανοιχτεί προς όλη την ανθρωπότητα. Η αγαπητική διάθεση είναι εκείνη που σπάει τα

δεσμά της αποκλειστικότητάς του και τον κάνει να συνυπάρχει ουσιαστικά με τον πλησίον του.⁵⁵

Συνοψίζοντας, το ανθρώπινο πρόσωπο ως εικόνα του Θεού έχει προορισμό του την ομοίωση με το αρχέτυπο Θείο Πρόσωπο μέσα από μια δυναμική πορεία κοινωνίας που ενεργοποιείται με την αγαπητική διάθεση έναντι του Θεού και της ανθρώπινης κοινωνίας. Χαρακτηριστικό του προσώπου είναι η ετερότητα που οριοθετεί την ταυτότητα. Σε αντίθεση, ωστόσο, ο ενδιάμεσος ή σύγχρονος άνθρωπος παραμερίζοντας τη θεολογία του προσώπου, μετασχηματίζεται σε μια διαφορετική οντότητα που αναθεωρεί ή, καλύτερα, αναδιαμορφώνει τον εαυτό του και το περιβάλλον του. Σύμφωνα, όμως, με την Ορθόδοξη Θεολογία η μεταμόρφωση του ανθρώπου στηρίζεται στη Θεία Σάρκωση, στην ενανθρώπιση του δευτέρου προσώπου της Αγίας Τριάδας και εμπλέκει όλη τη φύση. Η ανακαίνιση του ανθρώπινου προσώπου συνδέεται με την επανασύνδεσή του με την πηγή της ζωής, το «ὄντως ὄν» μέσω του οποίου επιτυγχάνεται η θέωση.⁵⁶

Κατά τον Γρηγόριο Νύσσης, ο άνθρωπος αποτελεί ιδιαίτερο δημιούργημα του Θεού, διότι δημιουργήθηκε με ιδιαίτερο τρόπο απ' Αυτόν, δηλαδή κατέχει την εικόνα του Θεού -η οποία δεν υφίσταται σε άλλο δημιούργημα της φύσης-, μέσω του αυτεξουσίου κυριαρχεί επί της φύσης και ενσυνείδητα επικοινωνεί με τον Θεό.⁵⁷ Η προσέγγιση του θέματος «μεταμόρφωση του ανθρώπου» εξετάζεται με κέντρο το Θείο

⁵² Ι. Καραβιδόπουλου, Προσωπείο και πρόσωπο κατά τους τρεις Ιεράρχες, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 21.

⁵³ Ιω. Ρωμανίδου, Το προπατορικό αμάρτημα, Π.Σ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 156-158.

⁵⁴ Χρ. Γιανναρά, Η ελευθερία του ήθους, Ίκαρος, Αθήνα 2002, σσ. 35-36.

⁵⁵ Ε. Χατζηευφραιμίδη, Ορθοδοξία και Πολιτισμός. Η διακονία της κατάφασης στην πολιτισμική πολυμορφία, εκδ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 132.

⁵⁶ Α. Θεσσαλονικείς 5.23, Γρηγ. Νύσσης «Περί κατασκευής ανθρώπου» 29,2 P G,44,236 A.

⁵⁷ Γρηγ. Νύσσης, Εἰς τα της Γραφῆς ῥήματα, ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέρα και καθ' ομοίωσιν, Α' PG 44,268 D.

Πρόσωπο και όχι αυτόνομα την ανθρώπινη οντότητα, όπως παρουσιάζεται στην εποχή μας. Η αυτονόμηση του ανθρώπου, ο οποίος ορίζει μόνος του τη σωτηρία και την εξέλιξή του σπάζοντας τα δεσμά της συγγενικής σχέσης με τον Θεό, αποτελεί το βασικό χαρακτηριστικό της ανθρωπολογίας κατά την Ύστερη Νεωτερικότητα.

Η «διεπαφή» του ανθρώπινου εγκεφάλου με τον υπολογιστή, η βελτίωση των βιολογικών λειτουργιών με την προσθήκη εμφυτευμάτων ή πρόσθετων, τεχνολογικά εξελιγμένων μελών, οδηγούν τον ανθρώπινο οργανισμό σε αυτό που ονομάζεται «κυβερνοργανισμός», (*cybernetic organism-cyborg*). Το ανθρώπινο σώμα αποτελεί έτσι τη βασική ύλη για μια νέα οντότητα στην εξελικτική αλυσίδα του ανθρώπινου είδους, μεταπλάθοντας τον *Homo Sapiens* στον “*Homo Scientificus*”.⁵⁸ Υπό αυτές τις συνθήκες, τόσο το ανθρώπινο πρόσωπο όσο και η ελευθερία, όπως έχουν παγιωθεί, τίθενται υπό αμφισβήτηση. Το νέο είδος απαιτεί, επιπλέον, νέα ηθική και επαναπροσδιορισμό της ανθρώπινης παρεμβολής -όπως τη γνωρίζουμε- σε θέματα περιορισμού των ορίων της προς χάριν της κοινωνίας και της

διαφορετικότητας, -όροι που επίσης τίθενται σε διαφορετική λειτουργική βάση.

Ωστόσο, το ψηφιακό περιβάλλον στο οποίο πλέον διαβιεί ο σύγχρονος άνθρωπος τού παρέχει την (ψευδ)αίσθηση της αλληλεπίδρασης με την ετερότητα και παράλληλα την ελευθερία να επιλέγει τον χρόνο επικοινωνίας ο ίδιος. Αισθάνεται απόλυτα κυρίαρχος των ψυχικών αναγκών του αφού ο ίδιος τις ανακαλύπτει και τις ικανοποιεί, καλλιεργώντας –κάποτε- μια ναρκισσιστική ψυχολογία παντοδυναμίας. Εύλογα, λοιπόν, προκύπτει σειρά ερωτημάτων: Είναι ικανός έξω από το ψηφιακό του περιβάλλον να υπάρξει και να αναπτυχθεί ως πρόσωπο; Να έρθει σε επαφή σε αληθινό χρόνο και κοινωνικό περιβάλλον με τον συνάνθρωπο, ή θα αποτύχει εξαιτίας του κενού του ψυχισμού;⁵⁹ Η αντικατάσταση του φυσικού με το ψηφιακό περιβάλλον, η αντίληψη για τον χώρο και τον χρόνο που είναι πλέον ψηφιακός, οδηγεί νομοτελειακά στη γέννηση του ψηφιακού ανθρώπου;⁶⁰ Τα όρια μεταξύ πραγματικού και ψηφιακού θολώνουν, ο μετασχηματισμός τού περιβάλλοντος γίνεται αποδεκτός όταν ο ανθρώπινος εγκέφαλος εκπαιδεύεται στην απόλαυση της ψηφιακής πραγματικότητας; Καθώς ο ψηφιακός παράδεισος είναι ελκυστικός, σε αντίθεση με την σκληρή καθημερινότητα, μήπως φτάσει να αντιλαμβάνεται τις φυσικές ως αλγοριθμικές σχέσεις και την ανθρώπινη οντότητα ως αποτέλεσμα επιλογής των κατάλληλων “bit”;

⁵⁸ Βλ. Αρχιμ. Μακάριος Γρινιεζάκης, «Προβληματισμοί της Ορθοδόξου Θεολογίας για τα σύγχρονα βιοτεχνολογικά επιτεύγματα», στο Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη, Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουντατζή (επιμ.), Βιοηθικοί Προβληματισμοί, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2014, σ. 67, Σπύρος Σημίτης, «Βιοεπιστήμες και Βιοτεχνολογία: Προοπτικές, διλήμματα, και όρια μίας αναγκαίας νομικής ρύθμισης», στο Σταυρούλα Τσινόρεμα & Κίτσος Λούης, Θέματα Βιοηθικής: Η ζωή, η κοινωνία και η φύση μπροστά στις προκλήσεις των Βιοεπιστημών, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτη, Ηράκλειο 2013, σ. 215, Sidney Perkowitz, “Digital people: Making Them and Using Them”, στο Martha J. Farah (eds), Neuroethics an introduction with readings, The MIT press, Massachusetts institute of technology United States of America, 2010, σ. 355.

⁵⁹ Κωσταντίνου Π. Κωτσιόπουλου, Παγκοσμιοποίηση: Κατασκευή και Πραγματικότητα, Δ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 181.

⁶⁰ Μπεκριδάκη, «Machina ex deo», όπ.π., σσ. 123-24.

Καθοδόν προς μια νέα ηθική, νέα κοινωνία ή μια νέα θρησκεία;

Στο πλαίσιο της ευρύτερης ρευστότητας, λοιπόν, σηματοδοτείται μια αμφισβήτηση και μεταλλαγή που σπάει τα παραδοσιακά δεδομένα. Μέσω της Γενετικής Τεχνολογίας και της Βιοτεχνολογίας ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα όχι μόνο να αντιμετωπίζει το σώμα του ως υλικό μετάπλασης, αλλά να παρεμβαίνει ενισχυτικά σε νοητικές λειτουργίες δημιουργώντας μία νέα, μετα-ανθρώπινη πραγματικότητα. Ως παράδειγμα, μπορεί να σημειωθεί η *Νευροενίσχυση*, η οποία τα τελευταία χρόνια κερδίζει συνεχώς έδαφος «τροποποιώντας» με ορμόνες και νευροπεπτίδια τον εγκέφαλο⁶¹ προκειμένου να αντιμετωπιστούν περιπτώσεις άμβλυνσης αρνητικών αναμνήσεων,⁶² το «σύστημα πόθου» και το «σύστημα έλξης»,⁶³ το «σύστημα της κοινωνικής σύνδεσης»,⁶⁴ αλλά κυρίως προς όφελος της γνωστικής βελτίωσης.⁶⁵ Στο ίδιο πλαίσιο, οι κατακλυσμιαίες αλλαγές στον ευρύτερο χώρο της επιστήμης και της τεχνολογίας τείνουν να ωθούν την παραδοσιακή θρησκευτικότητα στο περιθώριο: αν το θαύμα έρχεται αμιγώς από τα επιστημονικά επιτεύγματα και όχι συνεπικουρούμενο από τη χάρη του Θεού, τότε εύκολα η επιστήμη κατακτά τον χώρο της θρησκείας και την εξοβελίζει από τον αντίστοιχο κοινωνικό.⁶⁶

⁶¹ Το 2008 1.400 αναγνώστες από 60 χώρες, του περιοδικού "Nature" συμμετείχαν σε ψηφοφορία (βασισμένη σε 3 είδη φαρμάκων) με ερώτημα «αν τους απασχολεί η εγκεφαλική τους ενίσχυση». Όπως προέκυψε, το 20% είχε χρησιμοποιήσει κάποια από αυτές για σκοπούς μη ιατρικούς, το 62% είχε χρησιμοποιήσει μεθυλφαινιδάτη, το 44% μοδαφινίλη και το 13% β-αποκλειστές. Βλ. Alexis Madrigal, "20 Percent of Scientists Admit Using Brain-Enhancing Drugs -- Do You?", in Wired, 2008, στο <https://www.wired.com/2008/04/20-of-scientist/> Οι ουσίες που σημειώνονται παραπάνω αποτελούν

φάρμακα χρησιμοποιούμενα και ως ενισχυτικά μέσα διότι βελτιώνουν τις εκτελεστικές λειτουργίες, την εγρήγορση και την προσοχή, προκαλούν ευφορία, καθώς λειτουργούν αυξητικά στα επίπεδα ενέργειας και συγκέντρωσης για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από το σύννηθες. Βλ. Francis Fukuyama, *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution*, Profile Books LTD, London, 2002, σ. 48, Walter Glannon, "Reflections on Neuroenhancement" στο J. Clausen, N. Levy (eds), *Handbook of Neuroethics*, Springer Science+Business Media Dordrecht, 2015, σσ. 1253-1258.

⁶² Nick Bostrom, Andres Sandberg, "Cognitive Enhancement: Methods, Ethics, Regulatory Challenges" in the, *Science and Engineering Ethics*, 15, 2009, 311-341, στο <https://www.nickbostrom.com/cognitive.pdf> και στο <https://braincentertms.com/brain-performance-enhancement/>

⁶³ Συστήματα σχετιζόμενα κυρίως με την αδρεναλίνη τη σεροτονίνη και την ντοπαμίνη, που προωθούν την προσοχή, τα αισθήματα χαράς, και τις εμμονικές σκέψεις προς το ποθητό υποκείμενο. Βλ. Julian Savulescu, Anders Sandberg, "Neuroenhancement of Love and Marriage: The Chemicals Between Us", in *Neuroethics*, 1, 2008, 31-44, στο <https://link.springer.com/article/10.1007/s12152-007-9002-4>, Brian D. Earp, Olga A. Wudarczyk, Anders Sandberg, Julian Savulescu, "If I Could Just Stop Loving You: Anti-Love Biotechnology and the Ethics of a Chemical Breakup", in *The American Journal of Bioethics*, 13(11), 2013, 3-17, στο <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3898540/>.

⁶⁴ Βλ. Julian Savulescu, Anders Sandberg, ό.π. Jorge Moll, Ricardo de Oliveira-Souza, Roland Zahn, and Jordan Grafman, "The cognitive Neuroscience of Moral Emotions", στο Walter Sinnott Armstrong (eds), *Moral Psychology: The Neuroscience of Morality: Emotion, Brain Disorders, and Development*, The MIT Press, Massachusetts, 2008. σ. 7, όπου σημειώνεται πραγματοποίηση πειράματος σχετικού με τη μεταβολική τροκτικού από πολυγαμικό αρσενικό σε μονογαμικό με την εισαγωγή γονιδίου του υποδοχέα της βαζοπρεσίνης από μονογαμικό αρσενικό.

⁶⁵ Nick Bostrom, Andres Sandberg, ό.π.

⁶⁶ Το πεδίο που αναφέρεται στη σχέση θρησκείας και επιστήμης είναι ευρύτατο και πολυδιάστατο. Έχει αναπτυχθεί πλειάδα μοντέλων σχετικών θεωριών

Τα πρώτα βήματα για την αναγνώριση μιας «νέας θρησκείας» υπό τον τίτλο “*Way of the Future*” με αντικείμενο την Τεχνητή Νοημοσύνη έχουν ήδη πραγματοποιηθεί από τον διάσημο μηχανικό ηλεκτρονικών υπολογιστών Anthony Levandowski, ο οποίος υποστηρίζει ότι η αυτή έχει ξεπεράσει ήδη κατά πολύ την ανθρώπινη, οδεύοντας προς την αναγνώριση μιας νέας οντότητας.⁶⁷ Σε ένα τέτοιο περιβάλλον ο N. Berdyaev θεωρεί πως «η επιστήμη μεταλλάσσεται -υποταγμένη στην τεχνική- σε επιστημονισμό, έχοντας όλα τα απεχθή θρησκευτικά χαρακτηριστικά όπως ο δογματισμός, ο αυταρχισμός και αναθεωρητισμός, όπως εξετάζονται υπό τη σκέψη πολιτικών ιδεολογιών»,⁶⁸ άποψη που έρχεται όμως σε αντίθεση με τον ορισμό της θρησκείας όπως σημειώνεται στο *Religions in the Modern World: Traditions and Transformations*, των Woodhead,

Partridge & Kawanami: «οι θρησκείες είναι κοινωνικές μορφές που χρησιμοποιούν πρακτικές, σύμβολα και πεποιθήσεις, συχνά σε συλλογικό περιβάλλον, ώστε να προσανατολίσουν τους ανθρώπους σε ένα υψηλότερο ή απόλυτο επίπεδο πραγματικότητας, παρέχοντάς τους έτσι ένα πρότυπο για την τάξη κοινωνικών, προσωπικών και υπερφυσικών σχέσεων».⁶⁹

Είτε αποδεχόμενοι την άποψη του Berdyaev είτε τον παραπάνω ορισμό, γεγονός παραμένει πως οι συνέπειες θα είναι καταλυτικές για την ανθρώπινη ύπαρξη μακριά από τον Θεό, καθώς θα μεταλλάσσεται σε βιολογική οντότητα, σε ύλη χωρίς τελολογικό σκοπό. Ανάλογα η φύση χάνει τον προορισμό της, και το αυτεξούσιο που αποτελεί κέντρο της εικόνας του Θεού στον άνθρωπο καταργείται, εφόσον δεν υπάρχει η συνθήκη της επικοινωνίας με Αυτόν. Συνεπώς, ο μετάνθρωπος όντας ο ίδιος δημιουργός ενός νέου, εξελιγμένου ανθρώπινου είδους, δεν αναγνωρίζει την ανάγκη μετοχής στην Ουράνια Πολιτεία, καταργώντας το «*Εγένου ίνα Θεόν βλέπης*».⁷⁰ Έτσι, η νεωτερική αντίληψη που τοποθέτησε ιεραρχικά τον άνθρωπο στην κορυφή της πυραμίδας του κόσμου, και στη διαμόρφωση της οποίας έπαιξε ρόλο και η ερμηνεία της χριστιανικής Θρησκείας από διάφορα πολιτικά και κοινωνικά μοντέλα, τίθεται υπό ευθεία αμφισβήτηση. Τα πάντα επανεξετάζονται στο πλαίσιο της ευρύτερης ρευστότητας και νέες συνιστώσες προστίθενται στην εξίσωση της διαμόρφωσης της νέας κοινωνίας. Μιας κοινωνίας στην οποία το δομικό στοιχείο, ο άνθρωπος φτάνει στο σημείο να ενισχύεται με νευρικά εμφυτεύματα προκειμένου

[ασυμβατότητας, ενσωμάτωσης (πρβλ. και προηγούμενη ενότητα), ανεξάρτητων πεδίων, σύγκρουσης, διαλόγου], που δεν είναι εύκολο να αναλυθούν στο παρόν. Σε κάθε περίπτωση, δύσκολα αμφισβητείται ότι πρόκειται για πολύπλοκα πολιτιστικά και κοινωνικά φαινόμενα, με εξελίξιμη πορεία. Ενδεικτικά βλ. “*Religion and Science*” Jan. 17-2017, Stanford Encyclopedia of Philosophy, στο <https://plato.stanford.edu/entries/religion-science/#BrieHistFielScieReli%7C>, Mikael Stenmark, *How to Relate Science and Religion: A Multidimensional Model*. W.B. Eerdmans Pub. Co., Grand Rapids, Mich., 2004.

⁶⁷ Η «θρησκεία» της Τεχνητής Νοημοσύνης διέκοψε αθόρυβα τη λειτουργία της στα τέλη του 2020, ρευστοποιώντας και δωρίζοντας τα κεφάλαιά της στο Ταμείο Νομικής Άμυνας και Εκπαίδευσης του NAACP (National Association for the Advancement of Colored People) του LDF, (Legal Defense Fund). Περισσότερα στο R. Anthony Buck, “The Way of the Future is now a thing of the past”. Στο <https://europeanacademyofreligionandsociety.com/news/the-way-of-the-future-is-now-a-thing-of-the-past/>

⁶⁸ Nicolas Berdyaev, *Το πεπρωμένο του ανθρώπου στο σύγχρονο κόσμο*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 114-115.

⁶⁹ Linda Woodhead, Christopher Partridge, and Hiroko Kawanami, (eds.), *Religions in the Modern World: Traditions and Transformations*, Taylor & Francis Group, London 2016.

⁷⁰ Γρηγ. Νύσσης, *Εις το Ποιήσωμεν άνθρωπον Β΄*, σ. 356.

να έχει αποτελεσματικότερη διάδραση στο διαδίκτυο.⁷¹

Ως αποτέλεσμα, δημιουργείται σειρά ηθικών διλημμάτων⁷² σχετιζόμενα με τη δικαιοσύνη⁷³ και τη νομοθεσία,⁷⁴ την ιατρική ευθύνη, τον εξαναγκασμό (με την έννοια της παραβίασης της αυτονομίας),⁷⁵ την αυθεντικότητα,⁷⁶ την

ανθρώπινη φύση.⁷⁷ Η τελευταία ειδικότερα απειλείται με εξαλλαγή, μέσω του μετασχηματισμού του σώματος σε «κυβερνοοργανισμό» (Cybernetic Organism-Cyborg), όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι ακόμη και φιλόσοφοι που εντάσσονται στους βιοφιλελεύθερους όπως ο Harris δεν εμφανίζονται θετικά προσκείμενοι στην ηθική νευροενίσχυση θεωρώντας πως αναμένεται να προκύψει θέμα υπονόμευσης της ελευθερίας του ανθρώπου να πραγματοποιεί ηθικά ανεπιθύμητες ενέργειες ή ακόμη και να εμφανίσει ηθικά ανεπιθύμητα κίνητρα. Συνακόλουθα, υποστηρίζεται ότι παρά το γεγονός ότι η μεταποίηση των ηθικών συναισθημάτων πιθανότατα να οδηγήσει τον άνθρωπο σε ηθικότερες συμπεριφορές, στερείται

⁷¹ Νευρικό εμφύτευμα το οποίο επιτρέπει καλύτερη διάδραση με ηλεκτρονικούς υπολογιστές δημιουργήθηκε το 2020 από την εταιρεία Neuralink. Βλ. Βλ. Θεοφάνης Τάσης, *ό.π.*, σ. 93-4, 255-6.

⁷² Αναφέρονται ενδεικτικά ορισμένα από αυτά.

⁷³ Οι μελετητές διερωτώνται κατά πόσο μπορεί να είναι δίκαιη ή ισότιμη η αξιολόγηση φοιτητών συμμετεχόντων σε εξετάσεις λόγου χάριν, αν ορισμένοι απ' αυτούς έχουν λάβει ενίσχυση. Συνακόλουθα, τίθενται ερωτήματα σχετικά με το κόστος και την πρόσβαση στα φάρμακα αυτά, καθώς και τον φόβο για τη δημιουργία μιας «κοινωνίας της πιστοποίησης» στην οποία κυριαρχούν το άγχος και η προσπάθεια. Βλ. Kate Zernike, "The Difference Between Steroids and Ritalin Is", *New York Times*, 2005, στο <https://www.nytimes.com/2005/03/20/weekinreview/the-difference-between-steroids-and-ritalin-is.html>.

⁷⁴ Επαρκούν οι υφιστάμενοι νόμοι για τη μη φαρμακευτική χρήση των παραπάνω ουσιών; Κατά τον βιοηθικό Arthur Caplan το ζήτημα είναι η εξασφάλιση ότι η νευρογνωστική ενίσχυση πραγματοποιείται αποκλειστικά από επιλογή και όχι από επιβολή τρίτων. Βλ. Eric Racine, *Pragmatic Neuroethics: Improving treatment and understanding of the mind-brain*, The MIT press Cambridge, Massachusetts Institute of Technology, 2010. σ. 35-36, Francis Fukuyama, *ό.π.* 216-18, Henry Greely, Philip Campbell, Barbara Sahakian, John Harris, Ronald C. Kessler, Michael Gazzaniga, and Martha J. Farah, "Towards responsible use of cognitive responsible use of cognitive-enhancing drugs by the healthy", in the *Nature*, 2008, pp. 702-705, στο https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1039&context=neuroethics_pubs.

⁷⁵ Οι Danielle C. Turner, Barbara J. Sahakian, διερωτώνται μήπως αρχίσει να τίθεται ζήτημα ενίσχυσης των γνωστικών λειτουργιών σε ευρεία κλίμακα, δεδομένου ότι εφόσον χρησιμοποιείται από μερικούς, πιθανότατα να αναγκαστούν να ακολουθήσουν και οι υπόλοιποι, ώστε να μπορούν να συμβαδίσουν. Βλ. Danielle C.

Turner, Barbara J. Sahakian "Neuroethics of Cognitive Enhancement", στο Leo Zonneveld, Huub Dijkstra, Danielle Ringoir (eds), *Reshaping the Human Condition, Exploring Human Enhancement*, Rathenau Institute, Hague, 2008, σ. 46.

⁷⁶ Οι Sebastian Porsdam Mann and Barbara J. Sahakian θέτουν ζήτημα αδυναμίας του ανθρώπου να εκτιμήσει τον δοθέντα κόσμο και εαυτό και ταυτόχρονη εκδήλωση αλαζονείας, με την τάση χρήσης της ενίσχυσης στην προσπάθεια επίτευξης ολοένα και ισχυρότερων ικανοτήτων. Βλ. Sebastian Porsdam Mann and Barbara J. Sahakian, «Modafinil and the increasing lifestyle use of smart drugs by healthy people: Neuroethical and Societal Issues», στο Judy Illes, Sharmin Hossain (eds), "Imaging or Imagining? A Neuroethics Challenge Informed by Genetics", in *The American Journal of Bioethics*, 5(2), 2005, 5-18, στο <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1506750/>.

⁷⁷ Ο Sidney Perkowitz διερωτάται: θα μεταβάλλουν, και, αν ναι, κατά πόσο τη μνήμη, την ψυχική μας κατάσταση, την προσωπικότητα και ακόμη και την ίδια την ανθρωπινότητά μας οι διαπαφές εγκεφάλου – υπολογιστή, τα εμφυτεύματα και οι ουσίες; Βλ. Sidney Perkowitz, "Digital people: Making Them and Using Them", στο Martha J. Farah (eds), *ό.π.*, σ. 355.

περιεχομένου (αξιών, νορμών) που δύνανται να τις διαμορφώσουν.⁷⁸

Ωστόσο, καθώς πάντα το ζητούμενο είναι ένας αξιοπρεπής και εναρμονισμένος βίος είναι ουσιαστικό –όπως σχολιάζει ο Garrison- για τα αναστοχαζόμενα άτομα να γνωρίζουν ότι βασικός παράγων της αυτό-δημιουργίας εντοπίζεται στην κοινωνική συμμετοχή. Σύμφωνα με τον ίδιο, προϋπόθεση για τη δημιουργία ενός όμορφου εαυτού αποτελεί η συμμετοχή σε μια όμορφη κοινωνία, μη λησμονώντας τη ρευστότητα των σχέσεων και τον ρόλο που διαδραματίζει η ανταπόδοση σε αυτές.⁷⁹ Συνεπώς, επανερχόμαστε στο «Τὸν γὰρ ἀγαθὸν ἄνδρα, πρὸς τὸ κοινωφελὲς ἅπαντα πράττειν χρή» της Πατερικής Γραμματείας, δηλαδή, στο ότι, ως αγαθός ορίζεται όποιος πράττει και διαβιεί με στόχο την επίτευξη του κοινού συμφέροντος.⁸⁰

Η συνεχής προσφορά προς τον πλησίον αποτελεί το μέσον για την επίτευξη της καλής αλλοιώσεως κατά μίμηση του Χριστού.⁸¹ Χρησιμοποιεί μάλιστα την έννοια/ιδέα της

αγάπης (τηρώντας, τον όρο *agape* στο πρωτότυπο) προκειμένου να μας ωθήσει στη αντιμετώπισή της ως μία μορφή εκπλήρωσης του νόμου, οδηγώντας μας στη συνειδητοποίηση πως «μια τέτοια αγάπη περιλαμβάνει την προσέγγιση των άλλων ως διαφορετικών από εμάς...» και αποτελεί ένα «λογικά εκούσιο αισθητικό όραμα του ηθικού».⁸²

Συμπεράσματα

Βρισκόμαστε στην αυγή ενός καινούριου κόσμου. Ο ρυθμός ανάπτυξης της Επιστήμης και της Τεχνολογίας είναι πρωτοφανής, οι προκλήσεις που διαφαίνονται λόγω του μετασχηματισμού των δομικών στοιχείων και αξιών της κοινωνίας όπως τις γνωρίζαμε κατακλυσμιαίες. Οι προοπτικές για εξέλιξη του ανθρώπινου είδους τεράστιες. Η εποχή μας χαρακτηρίζεται από ρευστότητα, αποτελεί την περίοδο μετάβασης σε μια νέα, μετα-ανθρώπινη, παρέχοντας, ωστόσο, στον άνθρωπο το πλεονέκτημα να ρυθμίζει ο ίδιος τους όρους αυτής της μετάβασης.

Θα επηρεάσει το μεταανθρώπινο όραμα το ανθρώπινο πρόσωπο; Απέχοντας ελάχιστα από την πραγματικότητα του μετα-ανθρώπου, του (χιμαιρικού μέχρι πρότινος) οράματος του σύγχρονου ανθρώπου, φτάνουμε στην αρχή μιας νέας δημιουργίας. Είναι σημαντικό να συνειδητοποιήσουμε το γεγονός ότι ο σύγχρονος άνθρωπος *δύναται να θέσει τα όρια* αυτής της νέας δημιουργίας, ώστε να μην επαναληφθεί ένα ψηφιακό -πλέον- μετα-ανθρώπινο προπατορικό αμάρτημα με ολέθριες συνέπειες για την ανθρωπότητα.

Ωστόσο, ας αναρωτηθούμε αν μπορεί ο άνθρωπος να επιτύχει έναν ηθικότερο βίο μέσω των νευροενισχύσεων. Ας διερευνήσουμε τις

⁷⁸ Brian D. Earp, Thomas Douglas, and Julian Savulescu, “If I Could Just Stop Loving You: Anti-Love Biotechnology and the Ethics of a Chemical Breakup”, in *The American Journal of Bioethics*, 13(11), 2013, 3-17, pp. σ. 174, 176, John, Harris “Moral enhancement and freedom”, in *Bioethics*, 25(2) 2011, pp. 102-111, στο

<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3660783>, Savulescu, Ingram Persson «Ηθική ενίσχυση ελευθερία και το Μηχάνημα του Θεού», Δήμητρα Βαγενά (μτφρ.), in the *Conatus Journal of Philosophy* 2(2), 2017, 9-31, στο <https://doi.org/10.12681/conatus.15991>.

⁷⁹ J. W. Garrison, “The Aesthetics of Ethical Virtues and the Ethical Virtues of Aesthetics”, in the “Interchange”, 35(2) 2004, pp.229-241. Στο <https://doi.org/10.1007/BF02698851>.

⁸⁰ Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Εις τον άγιον ιερομάρυρα Βαβύλαν*, PG 50, 545.

⁸¹ Αρχιεπ. Αναστασίου Γιαννουλάτου, *ό.π.*, σ. 217.

⁸² J. W. Garrison, *ό.π.*, pp.229-241.

θέσεις τις Εκκλησίας και της Θεολογίας για το μετανθρώπινο όραμα, αναγνωρίζοντας τις προσπάθειές τους να προβούν σε μια όσο το δυνατόν πιο νηφάλια ηθική αξιολόγηση των εφαρμογών της τεχνολογίας και της βιοτεχνολογίας, ειδικότερα. Ας αποδεχθούμε τη συμβολή τους στη μετάπλαση ενός νέου ήθους, τεχνοεπιστημονικού, το οποίο θα τεθεί στην υπηρεσία της ανθρωπότητας και όχι στην ατομική, εγωιστική αναβάθμιση των ανθρώπων.

Η Θεολογία από την πλευρά της επικαιροποιεί τις δογματικές διδασκαλίες περί *προσώπου*, συμπορευόμενη με τις ιστορικές εξελίξεις. Μένει, λοιπόν, να δοκιμαστεί αν οι νέες τεχνολογίες αποβούν μοιραίες για το *ανθρώπινο πρόσωπο*, αλλά κυρίως για την ανθρωπιά μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

1. Bauman Zygmunt, Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της, μτφρ. Γιώργος Ίκαρος Μπαμπασάκης, Ψυχογιός, Αθήνα 2002.
2. Berdyaev Nicolas, Το πεπρωμένο του ανθρώπου στο σύγχρονο κόσμο, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1980.
3. Birnbacher Dieter, «Πρόκειται η βελτιωτική τεχνολογία να αλλάξει την ανθρώπινη φύση;», Εισαγωγή στην Βιοηθική: ιστορικές και συστηματικές προσεγγίσεις, Σωκράτης Δεληβογιατζής και Ελένη Καλοκαιρινού, Σύγχρονη Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2014.
4. de Chardin Pierre-Teilhard, The Future of Man, μτφρ. Norman Denny, Image Books Doubleday, New York, 1964.
5. Habermas Jurgen, Το μέλλον της ανθρώπινης φύσης. Πίστη και γνώση, μτφρ. Μαρία Τόπαλη, Scripta, Αθήνα 2004.
6. Lyotard Jean-Francois, Η μεταμοντέρνα κατάσταση, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1979.
7. Wiesing Urban, «Η ιστορία της ιατρικής βελτίωσης: από την αποκατάσταση στο ακέραιο στην αποκατάσταση στο άριστο;», στο Σωκράτης Δεληβογιατζής και Ελένη Καλοκαιρινού, Εισαγωγή στη Βιοηθική: ιστορικές και συστηματικές προσεγγίσεις, Σύγχρονη Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2014.
8. Αθανασιάδης Γρηγόριος, «Γενετικές παρεμβάσεις, ανισότητες και ο ρόλος του κράτους», στο Βιοηθικά, 7 (2), 2021, σ. 10. Στο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/bioethica/issue/view/1656/501>.
9. Γερούλακης Δ., Γουνελάς Σ., Μουστάκης Αθ., Γιανναράς Χρ., Η ελευθερία του ήθους, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2002.
10. Γιανναρά Χρ., Η ελευθερία του ήθους, Ίκαρος, Αθήνα 2002, σσ. 35-36.
11. Γιαννουλάτου Αναστασίου, Αρχιεπ., Παγκοσμιοότητα και Ορθοδοξία: Μελετήματα Ορθοδόξου προβληματισμού, Ακρίτας, Αθήνα 2005.
12. Γκίντενς Α. Ο κόσμος των ραγδαίων αλλαγών: Πώς επιδρά η παγκοσμιοποίηση στη ζωή μου, εκδ. Μεταίχιμο, Αθήνα 2001.
13. Γρινιεζάκης Μακάριος, Αρχιμ., «Προβληματισμοί της Ορθοδόξου Θεολογίας για τα σύγχρονα βιοτεχνολογικά επιτεύγματα», στο Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη, Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή (επιμ.), Βιοηθικοί Προβληματισμοί, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2014.
14. Ζησιούλα Ιωάννου, Μητρ Περγάμου, «Η ορθοδοξία και ο σύγχρονος κόσμος», Ορθόδοξη Ομάδα Δογματικής Έρευνας. Στο: https://www.oodegr.com/oode/orthod/genika/ekkl_kosmos_1.htm.
15. Καλαντζής Γεώργιος, Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια και Μετα-Ανθρωπισμός, Διδασκ. Διατρ., ΕΜΠ, Αθήνα 2023, στο <http://hdl.handle.net/10442/hedi/53937>.
16. Καραβιδόπουλος Ι., Προσωπείο και πρόσωπο κατά τους τρεις Ιεράρχες, Θεσσαλονίκη 1979.
17. Κολέμπας Γ., «Βιοτεχνολογία οι καινούριες ιδέες για τη ζωή, η "νέα ευγονική", ο "μετάνθρωπος" και η προοπτική της τεχνοφασιστικής κοινωνίας», στο Ευτοπία, τχ. 15, Νοε. 2007, στο <https://www.eutopia.gr/periodiko/15>.
18. Κυριαζόπουλος Σ., Η καταγωγή του τεχνικού πνεύματος, χ.ε., Αθήνα 1965
19. Κωτσιόπουλος Π. Κωσταντίνος, Παγκοσμιοποίηση: Κατασκευή και

- Πραγματικότητα, Δ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 181.
20. Κωφού Χριστίνα, Βιοτεχνολογικές επεμβάσεις, Διανθρωπισμός, Μετανθρωπισμός: Μια κριτική Θεώρηση, Μεταπτ. Εργασία ΑΠΘ, 2020, σσ. 6-7.
 21. Μουστάκης Αθ., Άγιος: ο πραγματικός μετάνθρωπος, στο Δ. Γερούλακης, Σ. Γουνελάς, κ.ά., (επιμ.), Μετάνθρωπος, Ζώντας σ' έναν ψηφιακό κόσμο, Αρμός, Αθήνα 2018.
 22. Μπέγζος Μάριος, Ανατολική ηθική και Δυτική τεχνική: Θέματα φυσικής φιλοσοφίας της θρησκείας, Μ.Π. Γρηγόρης, Αθήνα 1993.
 23. Μπεκριδάκης Δημήτριος, «Machina ex Deo», Στοχασμοί γύρω από τον θεολογικό πυρήνα της σύγχρονης τεχνολογίας», στο Δ. Γερούλακης, -Σ. Γουνελάς, -κ.ά. (eds), Μετάνθρωπος: Ζώντας σε έναν ψηφιακό κόσμο, Αρμός, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 174. Π. Ιωάννης και Λυν Μπρεκ, Από τη γέννηση ως το θάνατο: Ορθόδοξες προσεγγίσεις σε βιοηθικά διλήμματα, Εν πλω, Αθήνα 2008.
 24. Μπεκριδάκης Δημήτριος, «Η αναστήλωση των ειδώλων. Εικονική Πραγματικότητα και Ορθόδοξη Εικονογραφία», στο Θρησκευσιολογία/Ιερά-Βέβηλα, τεύχ. 1.
 25. Μπεκριδάκης Δημήτριος, Πλεξίδας Ιω. (επιμ.), Μετάνθρωπος, Ζώντας σ' έναν ψηφιακό κόσμο, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2018.
 26. Νύσσης Γρ., Εις τα της Γραφής ρήματα, ποιήσωμεν άνθρωπον κατ' εικόνα ημετέρα και καθ' ομοίωσιν, Α' PG 44,268 D.
 27. Νύσσης Γρηγ., Α Θεσσαλονικείς 5.23, «Περί κατασκευής ανθρώπου» 29,2 P G,44,236 A.
 28. Παναγιωτίδης Παν., Νευροηθική και ηθική βελτίωση του ανθρώπου, θεολογική προσέγγιση, Μεταπτ. Εργασία, ΑΠΘ, 2022.
 29. Ρωμανίδου Ιω., Το προπατορικό αμάρτημα, Π.Σ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1975.
 30. Σημίτης Σπύρος, «Βιοεπιστήμες και Βιοτεχνολογία: Προοπτικές, διλήμματα, και όρια μίας αναγκαίας νομικής ρύθμισης», στο Τσινόρεμα Σταυρούλα & Λούης Κίτσος, Θέματα Βιοηθικής: Η ζωή, η κοινωνία και η φύση μπροστά στις προκλήσεις των Βιοεπιστημών, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτη, Ηράκλειο 2013.
 31. Σταμούλης Χρυσόστομος Α., Έρωσ και Θάνατος, Εκδ. Ακρίτας, Θεσσαλονίκη 2009.
 32. Τάσης Θεοφάνης, Φιλοσοφία της ανθρώπινης αναβάθμισης, Αρμός.
 33. Τσινόρεμα Σταυρούλα & Λούης Κίτσος (επιμ.), Θέματα Βιοηθικής: Η ζωή, η κοινωνία και η φύση μπροστά στις προκλήσεις των Βιοεπιστημών, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτη, Ηράκλειο 2013.
 34. Χατζηευφραιμίδης Ε., Ορθοδοξία και Πολιτισμός. Η διακονία της κατάφασης στην πολιτισμική πολυμορφία, εκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2006.
 35. Χρυσοστόμου Ιωάννου, Εις τον άγιον ιερομάρτυρα Βαβύλαν, PG 50, σ. 545.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

1. “Religion and Science” Jan. 17-2017, Stanford Encyclopedia of Philosophy, in <https://plato.stanford.edu/entries/religion-science/#BrieHistFielScieReli%7C>
2. Adams, Fred, and Ken Aizawa, “The Bounds of Cognition,” Philosophical Psychology, 14(1) 2001, pp. 43–64, στο <https://10.1080/09515080120033571>.
3. Adams, Fred, and Ken Aizawa, “Why the Mind Is Still in the Head,” in Philip Robbins and Murat Aydede (eds.), The Cambridge Handbook of Situated Cognition, 1st edition, Cambridge, Cambridge University Press, New York 2009.
4. Adams, Fred, and Ken Aizawa, 2010, “Defending the Bounds of Cognition,” in Richard Menary (ed.), The Extended Mind, Cambridge, Mass.: MIT Press, pp, 67–80.
5. Adams, Fred, and Ken Aizawa The Bounds of Cognition, MA: Blackwell Malden, 2008.
6. Allhoff, F., Lin, P., Moor, J., & Weckert, J. (2010). “Ethics of Human Enhancement: 25 Questions & Answers”, in “Studies in Ethics, Law, and Technology”, 4(1), 2012, 1004, στο <https://doi.org/10.2202/1941-6008.1110>.
7. Birnbacher Dieter, “Posthumanity, Transhumanism and Human Nature”, in Gordijn Bert & Chadwick Ruth (eds.),

- Medical Enhancement and Posthumanity, Springer 2008.
8. Bostrom Nick, “Human Genetic Enhancements: A transhumanist perspective”, in “The Journal of Value Inquiry”, 37/2003.
 9. Bostrom Nick, “Why I Want to be a Posthuman when I Grow Up”, in the “Medical Enhancement and Post humanity”, Bert Gordijn & Ruth Chadwick (eds.), Springer 2008.
 10. Bostrom Nick, Andres Sandberg, «Cognitive Enhancement: Methods, Ethics, Regulatory Challenges», Science and Engineering Ethics, 15, 2009, 311-341, στο <https://www.nickbostrom.com/cognitive.pdf>.
 11. Bostrom Nick, Savulescu Julian, «Human Enhancement Ethics: The State of the Debate», in Savulescu Julian, Bostrom Nick (eds), Human Enchantment, Oxford University Press.
 12. Braidotti Rosi, “Posthuman Humanities”, in the “European Educational Research Journal”, Volume 12 Number 1 2013.
 13. Braidotti Rossi, “Posthuman Critical Theory”, in the “Journal of Posthuman Studies”, Vol. 1, No 1, 2017.
 14. Bruner Emil (ed.), Revelation and Reason, The Westminster Press, Philadelphia 1946.
 15. Buck R. Anthony, “The Way of the Future is now a thing of the past”. In <https://europeanacademyofreligionandsociety.com/news/the-way-of-the-future-is-now-a-thing-of-the-past/>
 16. Chadwick Ruth, “Therapy, Enhancement and Improvement”, in Bert Gordijn & Ruth Chadwick (eds.), Medical Enhancement and Posthumanity, Springer 2008.
 17. Childers J. & Hentzi G. eds, The Columbia Dictionary of Modern Literary and Cultural Criticism, 1995.
 18. Clark Andy, Chalmers David, “The Extended Mind”, in the Analysis, Volume 58, Issue 1, January 1998, pp. 7-19, στο <https://doi.org/10.1093/analysis/58.1.7>.
 19. Dieckmann H., De revelation Christian, Freiburg 1930.
 20. Drengson A. & Inoue Y., eds., The Deep Ecology Movement: An Introductory Anthology, North Atlantic Publishers, Berkeley 1995.
 21. Duerk Benjamin D, “The Journal of Posthuman Studies”, vol. 4, No 2, 2020, The Pennsylvania State University, University Park. P.A.
 22. Duerk Benjamin, “Describing the Unspeakable: Psychedelic Communication Technologies and the Development of a Posthuman Language”, in the “Journal of Posthuman Studies”, vol. 4 No 2, 2020, The Pennsylvania State University, University Park. P.A.
 23. Earp Brian D., Wudarczyk Olga A., Sandberg Anders Savulescu, Julian, “If I Could Just Stop Loving You: Anti-Love Biotechnology and the Ethics of a Chemical Breakup”, in The American Journal of Bioethics, 13(11), 2013, 3-17, στο <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3898540/>
 24. Fukuyama Francis, Our posthuman Future. Consequences of the Biotechnology revolution, Profile Books, Great Britain 2002.
 25. Garrison J. W., “The Aesthetics of Ethical Virtues and the Ethical Virtues of Aesthetics”, in the “Interchange”, 35(2) 2004.
 26. Giodal M.I. L., Mystere et Revelation, Paris 1905.
 27. Glannon Walter, “Reflections on Neuroenhancement” στο J. Clausen, N. Levy (eds), Handbook of Neuroethics, Springer Science+Business Media Dordrecht, 2015
 28. Greely Henry, Campbell Philip, Sahakian Barbara, Harris John, Kessler Ronald C., Gazzaniga Michael, Farah Martha J., “Towards responsible use of cognitive responsible use of cognitive-enhancing drugs by the healthy”, in the Nature, 2008, pp.702-705, στο https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1039&context=neuroethics_publications
 29. Guattari Félix, “Pour une refondation des pratiques sociales”, in “Le Monde Diplomatique”, Oct. 1992.

30. Gunlife J.R., A lexicon of the Homeric Dialect, Blackie and Son Limited, Glasgow 1924.
31. Hansell Gregory R. & Grassie William (eds.), Transhumanism and its critics, Metanexus Institute, 2011.
32. Harris John, "Moral enhancement and freedom", in *Bioethics*, 25(2) 2011, pp. 102-111, στο <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3660783>.
33. Harris John, *Enhancing Evolution. The ethical case for making better people*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2007.
34. Huxley Julian, *New Bottles for New Wine*, Chatto and Windus, London 1950.
35. Illes Judy, Racine Eric, «Imaging or Imagining? A Neuroethics Challenge Informed by Genetics», *The American Journal of Bioethics*, 5(2), 2005, 5-18. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1506750/>
36. Madrigal Alexis, "20 Percent of Scientists Admit Using Brain-Enhancing Drugs -- Do You?", in *Wired*, 2008. <https://www.wired.com/2008/04/20-of-scientist/>
37. Menary, Richard, *Cognitive Integration: Mind and Cognition Unbounded*, Basingstoke, Palgrave Macmillan New York 2008.
38. Merriam-Webster, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/theocentric>. Accessed 7 Oct. 2023.
39. Moll Jorge, Oliveira-Souza Ricardo de, Zahn Roland, and Grafman Jordan, "The cognitive Neuroscience of Moral Emotions", στο Walter Sinnott Armstrong (eds), *Moral Psychology: The Neuroscience of Morality: Emotion, Brain Disorders, and Development*, The MIT Press, Massachusetts, 2008.
40. More Max, Greg. R. Hansell & William Grassie (eds.), *Transhumanism and its critics*, Metanexus Institute, 2011.
41. Perkkowitz Sidney, "Digital people: Making Them and Using Them", στο Martha J. Farah (eds), *Neuroethics an introduction with readings*, The MIT press, Massachusetts institute of technology United States of America, 2010.
42. Racine Eric, *Pragmatic Neuroethics: Improving treatment and understanding of the mind-brain*, The MIT press Cambridge, Massachusetts Institute of Technology, 2010.
43. Reichenbach Roland, "Postmodern Knowledge, Modern Beliefs, and the Curriculum", in the "Educational Philosophy and Theory" 31(2), 1999.
44. Rucker Rudy, *Το άπειρο και ο νους*, μτφρ, Κώστας Χατζηκυριάκου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, β' εκδ. 2010.
45. Savulescu Julian, "New breeds of humans: the moral obligation to enhance", in "Reproductive BioMedicine Online", Vol. 10, Supp 1, March 10/2005.
46. Savulescu Julian, Sandberg Anders, «Neuroenhancement of Love and Marriage: The Chemicals Between Us», *Neuroethics*, 1, 2008, 31-44, στο <https://link.springer.com/article/10.1007/s12152-007-9002-4>.
47. Savulescu Julian, ter Meulen Ruud, Kahane Guy, *Enhancing Human Capacities*, A Blackwell Publishing Ltd, West Sussex, 2011.
48. Savulescu, Persson Ingram, «Ηθική ενίσχυση ελευθερία και το Μηχάνημα του Θεού», Δήμητρα Βαγενά (μτφρ.), in the *Conatus Journal of Philosophy* 2(2), 2017, 9-31, στο <https://doi.org/10.12681/conatus.15991>.
49. Shapiro, Lawrence and Shannon Spaulding, "Embodied Cognition", in the *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), στο <https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/embodied-cognition>.
50. Shapiro, Lawrence and Shannon Spaulding, "Embodied Cognition", in the *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (Winter 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), στο <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/embodied-cognition>.
51. Soper Kate, *Humanism and Anti-Humanism*, Hutchinson, London 1986.
52. Stenmark Mikael, *How to Relate Science and Religion: A Multidimensional Model*.

- W.B. Eerdmans Pub. Co., Grand Rapids, Mich., 2004.
53. Turner Danielle C., Sahakian Barbara J., “Neuroethics of Cognitive Enhancement”, στο Leo Zonneveld, Huub Dijkstra, Danielle Ringoir (eds), Reshaping the Human Condition, Exploring Human Enhancement, Rathenau Institute, Hague, 2008.
54. Varela F. J., Thompson E. & Rosch E., The embodied mind: Cognitive science and human experience, MIT Press, 1993.
55. Wienhues Anna, Ecological Justice and the Extinction Crisis: Giving Living Beings their Due, Policy Press, Bristol University Press, 2020, στο <https://academic.oup.com/policy-press-scholarship-online/book/37826>.
56. Wolfe Cary, What is Posthumanism, 2010.
57. Woodhead Linda, Partridge Christopher, and Kawanami Hiroko, (eds.), Religions in the Modern World: Traditions and Transformations, Taylor & Francis Group, London 2016.
58. Zernike Kate, “The Difference Between Steroids and Ritalin Is”, New York Times, 2005. στο <https://www.nytimes.com/2005/03/20/weekinreview/the-difference-between-steroids-and-ritalin-is.html>, <https://doi.org/10.1007/BF02698851>.

ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

1. <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/non-binary>
2. <https://www.britannica.com/topic/biocentrism>
3. <https://www.britannica.com/topic/biocentrism>
<https://www.ipbes.net/glossary/cosmocentric>
4. <https://www.ipbes.net/glossary/cosmocentric>
5. <https://www.ipbes.net/glossary-tag/non-anthropocentric>
6. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/theocentric>. Accessed 7 Oct. 2023
7. <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803102813167>